

Anmeldelser

Erland Kolding Nielsen: *Dansk Historisk Bibliografi*. [En introduktion] = Kapitel 16 i: *Danske Opslagsværker, I-II*. G. E. C. Gad. København, 1970–74, ill., register. Sælges særskilt: kr. 34,50.

Dansk Historisk Bibliografi er en stor og kompliceret bibliografi, som i sin helhed nu omfatter over 100.000 titler. Behovet for en almindelig indføring i værket har længe været føleligt, selv om især Harald Ilsøe og C. Rise Hansen har gjort en fortjenstfuld indsats ved delvis at give deres anmeldelser form af vejledninger i benyttelsen (hvh. i *Historisk Tidsskrift*, 12. rk., bd. 3, 1968–69, ss. 497–509 og i *Fortid og Nutid*, bd. XXIII, 1966–68, ss. 425–27).

Det er derfor glædeligt, at der i *Danske opslagsværker*, som rummer analyser af en række af de almindeligste danske håndbøger (jvf. *Fortid og Nutid*, bd. XXIV, 1969–71 s. 585 og bd. XXV, 1972–74, s. 193), også er optaget en 75 sider lang indføring til *Dansk Historisk Bibliografi*. Forfatteren er Erland Kolding Nielsen, der nu har overtaget hvervet som redaktør af *Dansk historisk årsbibliografi*, og som tillige, hvis alt går vel og bevillingerne flyder rigeligt nok, har stillet i udsigt sammen med Karl Evald Kristensen at ville udfylde det ubehagelige hul, som er opstået mellem Henry Bruuns femårsbibliografi 1943–47 og den første årsbibliografi (1967).

Forfatteren har (jvf. s. 535) 5 mål med sit arbejde, nemlig at redegøre for traditionen bag *Dansk Historisk Bibliografi*, at beskrive værkets udvikling, at forklare dets opbygning, at give en brugsvejledning til bibliografien samt at redegøre for de overvejelser, der er gjort i forbindelse med videreførelsen efter 1947. Hovedvægten lægges dog meget rimeligt på værkets opbygning og brugsvejledningen, som ialt optager noget over halvdelen af teksten.

På grundlag af Henry Bruuns efterladte papirer og egne undersøgelser redegør Kolding Nielsen her først, med mange nyttige detaljer, for de valg, skiftende redaktører har ment at måtte tage m.h.t. *Dansk Historisk Bibliografis* afgrænsning. Både problemerne med den saglige afgrænsning, dvs. om f.eks. aktuel politisk polemik skal medtages, og den bibliografiske afgrænsning, herunder om avisartikler og maskinskrevne arbejder skal med, drøftes. Dernæst behandles selektionen, dvs. det tilbagevendende problem om, hvorvidt alt – også ubetydeligheder og opkog og afkog – skal med, eller om redaktionen for overskuelighedens skyld skal selekttere, altså vælge på benytterens vegne. Ligeledes gives der et indblik i de omfattende problemer, der er forbundet med at oplede alt uden-

landsk materiale om Danmarks historie. Det er også bibliografiens opgave at bringe dette stof inden for danske historikers rækkevidde.

Mest opmærksomhed fortjener det 20 sider lange afsnit om systematikken i *Dansk Historisk Bibliografi*. Systematikken er rygraden i enhver bibliografi, som man altid må kende og forstå. Det gælder ikke mindst for et arbejde af *Dansk Historisk Bibliografis* omfang.

Det centrale problem er, hvorledes titlerne skal fordeles mellem på den ene side topografi og biografi, på den anden side de saglige emner. Det diskuteres indgående, og der gøres med megen indsigt rede for de overvejelser og valg, som værkets tidligere redaktører har gjort i dette spørgsmål, som korthed er, om det er stedet eller emnet, om det er personen eller tiden, der skal have fortrinet i en historisk bibliografi. Bibliografens dilemma kan illustreres med eksempler som C. Christensens bog fra 1879, *Hørsholms Historie* og C. O. Bøggild-Andersens *Hannibal Sehested, I-II* (1946–70). Skal den første bog placeres under stedet, altså Hørsholm, eller under emnet, her landbrugshistorie. Skal den anden placeres under biografi eller under det 17. årh.'s almindelige historie? Der gives næppe noget endeligt svar på spørgsmålet, men desto vigtigere er det at få problemet belyst ud fra de overvejelser, som bibliografiens redaktioner gennem tiderne har gjort sig. Kun da vil man som bruger have mulighed for at følge bibliografen og forestille sig, hvilke overvejelser han kan have gjort sig med de emner, man selv prøver at oplede materiale om. Det skal tilføjes, at Kolding Nielsen nøje påviser principperne i detailsystematikken.

Forfatteren kan sin lektie. Derfor må det dobbelt beklages, at han ikke har givet sig tid til en omhyggelig afpudsning af sit manuskript. Sproget er sine steder tungt og tilmed belastet med bibliotekariske og bibliografiske fagudtryk, som enten burde være undgået eller i det mindste forklaret. Fremdeles er teksten ikke tømret ordentligt sammen. Bl.a. er der ikke fuld overensstemmelse mellem indholdsoversigten og hovedteksten. Det første sted opdeles beskrivelsen af bibliografien i flg. punkter: afgrænsning, selektion og systematik (s. 533) – men senere erklæres det, at hovedpunkterne må være afgrænsningen, selektionen og opstillingen, hvor sidstnævnte punkt så igen inddeles i undergrupper, deriblandt systematikken (s. 552–53). Ved en nøje gennemgang af manuskriptet ville denne og andre uoverensstemmelser let have kunnet fjernes. Kursiv anvendes på en forvirrende og helt usystematisk måde, nærmest som drejede det sig om fremhævninger i et foredragsmanuskript.

Kun detaljer, måske, men tilsammen har de givet

fremstillingen en sløret form, som i sidste ende lægger en del af det arbejde, som forfatteren burde have gjort, over på læseren.

Endelig kan der ankes over Kolding Nielsens tilbøjelighed til at spille op til en række kendte danske historikere, både nulevende, som Povl Bagge og afdøde, som C. O. Bøggild-Andersen (ss. 543, 565). Det er helt unødvendigt, og hvor uskyldigt det end kan forekomme, så irriterer det og kan vist til tider ikke andet end virke forvirrende på den læser, der ikke har fuldt overblik over den nuværende og tidligere besætning af de historiske professorater ved universiteterne og topstillingerne inden for biblioteks-, museums- og arkivvæsenet.

Det må dog trods de fremførte indvendinger ønskes, at Erland Kolding Nielsens arbejde vil blive kendt blandt *Dansk Historisk Bibliografis* benyttede.

Thorhild Kjergaard

NAA 74. *Nordic Archaeological Abstracts*. Viborg 1975. 192 sider. 75 kr. i abonnement, som tegnes af på Viborg Stiftsmuseum, 8800 Viborg.

Inden for arkæologien har der altid eksisteret et nært nordisk samarbejde med en gensidig inspiration, der i høj grad har virket befrugtende på fagets udvikling. Den voldsomme ekspansion, der er sket inden for arkæologien i løbet af den sidste snes år, har imidlertid bevirket, at man ikke mere som før kan overskue, hvad der foregår i vore nabolande. Hvem tør hævde, at han i dag har et blot nogenlunde tilfredsstillende overblik? Selv ihærdige litteratur-søgere vil stå i fare for at overse væsentlige nyfund og nye bidrag inden for de felter, han selv arbejder med.

Det er derfor en begivenhed af allerstørste betydning, at en gruppe yngre nordiske arkæologer med museumsinspektør Mette Iversen i spidsen har indledt udsendelsen af årlige *abstracts*, d.v.s. bibliografier, hvortil der er knyttet korte sammendrag, i reglen mellem 5 og 10 linier, af indholdet af de i årets løb udkomne arkæologiske skrifter og artikler. Forbilledet er *British Archaeological Abstracts*, hvis nyttige fagkode man har overtaget. Opstillingen er i hovedsagen kronologisk. Afsnittene hedder *General - Palaeolithic/Mesolithic - Neolithic - Bronze Age - Celtic Iron Age - Germanic Iron Age - Viking Age - Medieval Period - Post-Medieval/Recent - Multi-Periods/Undated*. Benytteren opdager hurtigt, at det sidste afsnit, der omfatter 99 titler, kræver særlig opmærksomhed. Der er forfatterregister, stedregister og først og fremmest et aldeles fortræffeligt sagregister, der i mange tilfælde vil være den vigtigste indgang til bibliografien.

Årgang 1974 omfatter ialt 513 titler, dels monografier, dels bidrag hentet i ikke mindre end 115 forskellige tidsskrifter og 40 samleværker o.lign. Anmelderen har glædet sig over, at man ikke har begrænset emnet til den forhistoriske arkæologi, men også medtager de historiske perioder, der med 138 numre udgør godt

en fjerdedel af indholdet. At man hist og her har rakt uden for den egentlige arkæologi (f.eks. ved at medtage en del bidrag til stednavneforskningen) forhøjer kun værkets værdi. Der kan hentes megen inspiration i fagets grænseområder.

Skønt pionerværk virker NAA 74 færdig og helstøbt. Udgiverne har tænkt sig godt om undervejs. Både i opstillingen og i gennemførelsen præges bogen af forbilledlig omhu, og den typografiske udformning er tiltalende og behagelig. Man finder let frem til de emner, man ønsker oplysning om, og hvis benyttelsen tager længere tid end forudset, skyldes det udelukkende, at brugeren let henfalder til fornøjelseslæsning af abstract'er undervejs.

Bag NAA ligger der en stor og uegennyttig indsats fra initiativtagere og redaktion. At rose denne er imidlertid ikke tilstrækkeligt. Hvis værket skal fortsættes, som det er begyndt – og vi kan simpelthen ikke undvære det – må det også sælges. For enhver nordisk arkæolog må det være en kær pligt at tegne abonnement på dette storartede opslagsværk.

Olaf Olsen

Axel Steensberg: *The Common Fields of Culture*. National Museum of Denmark. Editor Grith Lerche. Copenhagen 1976. 110 s., ill., kr. 63.00.

Denne lille bog er et festskrift til en dansk kulturpersonligheds 70-årsdag. Titlen er anført efter omslaget. Det egentlige titelblad har ordene: *Axel Steensberg*. 1st June 1976. *Caritas Romana. The Concept of Culture*. – Bag publikationen står The International Secretariat for Research on the History of Agricultural Implements (oprettet 1954), et af de mange foretagender, Steensberg med sin store, ejendommeligt personlige energi har støttet og fremmet. Bogen har sin særlige værdi derved, at den ikke blot nævner Steensbergs mange bøger og afhandlinger samt anmeldelser 1936–76 med deres originale, som oftest danske titel, men i parentes anfører titlen på engelsk. Til nytte og glæde især for forskerens og forfatterens udenlandske venner (man møder dem talstærkt på hver side i *Tabula gratulatoria* pp. 99–110) indeholder dette særegne festskrift to af Steensbergs afhandlinger, oversat af venen professor Alexander Fenton, Edinburgh. Museumsinspektør Grith Lerche har i sit forord fremhævet, at sprogbarrieren har hindret udenlandske kolleger i at kende Steensberg som »museumsmanden« og den ræsonnerende humanist. Afhandlingen »*Caritas Romana*« fremkom 1949 i *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark* under titlen »Cimon og Pero. Et romersk sagnmotiv i dansk folkekunst«, med en rigdom af oplysninger om motivets forekomst i en række andre landes kunst og folklore. Det er den gribende fortælling om den fængslede Cimon og hans selvopofrende datter, der giver ham die for at frelse hans liv. »*Concept of Culture*« stod i *Skriv- og Rejse-*

kalender 1967 (»Om begrebet kultur«). Også her er udgangspunktet romersk. For mere end 2000 år siden skrev Cato og Varro om agerdyrkning, mens Cicero talte om at dyrke sjælen. I renæssancetiden var det *plante*kultur, man skrev om i Vest- og Nordeuropa, fremfor alt i Nederlandene, men snart begyndte franske filosoffer at anvende ordet i overført betydning, Holberg ligeså. I vore dage kan man forarges over, at visse forfattere fra de store landboreformers tid og kort derefter nærmest frygter, at intellektuel udvikling skal gøre bonden uegnet til at udføre en landbrugers pligter. Steensberg finder det utilfredsstillende, når Hartvig Frisch definerede kultur som vaner (dem har dyr også), og han konkluderer nøgternt, at kultur omfatter både statiske og dynamiske elementer, og at de sidste uophørligt kuldkaster, hvad der var blevet hverdagsligt og vanemæssigt. – For danske læsere er emne- og artikel-index pp. 89 særlig værdifuld, og morsomme er de mange fotos, der viser forskeren mellem kolleger, danske og udenlandske.

Fridlev Skrubbeltrang

Sønderjyske historikere efter 1864. Udgiven af Historisk Samfund for Sønderjylland. Åbenrå 1976. 169 s. kr. 40.00

Det er en meget interessant og nyttig lille bog, som »Historisk Samfund for Sønderjylland« har udgivet i anledning af samfundets 50-års jubilæum i 1972. Bogen er redigeret af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen, men bidragene er udarbejdet af ialt 23 forskellige forfattere, deriblandt også de tre redaktører af bogen. Det er naturligvis vanskeligt at definere udtrykket historikere, men man har foretrukket at strække begrebet historikere meget vidt, så at man ikke blot har medtaget faghistorikere og amatørhistorikere, der har forsket i Sønderjyllands historie, men også har inddraget en del skribenter, som på en eller anden måde har ydet bidrag til landsdelens historie, uden at de vil kunne benævnes historikere i den sædvanlige forstand af ordet. Eksempelvis er H. P. Hanssen medtaget, måske med rette, da han jo har ydet væsentlige bidrag til Sønderjyllands historie gennem sine skrifter, uden at han vel af den grund kan kaldes historiker. For at fastholde begrebet »sønderjyske historikere« har redaktionen valgt at begrænse udvalget af skribenter til personer, der enten er født i landsdelen eller har haft en del af deres virke her efter 1864, og som var døde ved redaktionens afslutning i 1974. Det er blevet til kortfattede biografier af ialt ca. 160 forfattere. I hvert enkelt tilfælde er der foruden biografiske oplysninger en mere eller mindre fyldig omtale af forfatterens indsats. En yderligere afgrænsning af udvalget af forfattere er, at man kun har valgt at medtage folk, der var dansksindede eller har skrevet på dansk, hvilket har medført, at en række tysksindede skribenter, der har skrevet på tysk, ikke er kommet med.

Biografierne er af ret forskellig længde og kvalitet,

men fælles er, at det omhyggeligt anføres, hvilke emner den pågældende har arbejdet med. Man kunne måske have ønsket en lidt udførligere omtale af den enkeltes indsats og især af den værdi, som deres studier og publikationer har. Men skulle man have gjort det, ville bogen jo unægtelig være svulmet op. Som den nu foreligger, vil den vel navnlig have betydning for dem, der i forvejen kender noget til litteraturen om Sønderjyllands historie og kan nikke genkendende til navnene, når bogen ses igennem. Yngre historikere (»begyndere«) og lokalhistorikere vil få lettere ved at orientere sig om, hvem de forfattere egentlig er, hvis navne de træffer på, når de på et bibliotek finder bøger eller afhandlinger, der vedrører Sønderjyllands historie i mange forskellige sammenhænge. For at tage et eksempel kommer mange ikke udenom at møde navnet P. Lauridsen, der gennemførte udgivelsen af det meget værdifulde store værk »Da Sønderjylland vaagnede«. Nu kan man nemt få at vide, hvem denne mand var, hvis man ikke på anden måde har haft mulighed for at skaffe sig viden herom. Det er jo altid vigtigt, når man benytter litteratur om historiske og andre emner, at gøre sig klart, hvem der har udarbejdet det pågældende værk eller den pågældende artikel. Der savnes et emneregister. Måske ville det være en god idé, hvis »Historisk Samfund for Sønderjylland« på et eller andet tidspunkt fik udarbejdet et supplement til bogen om de sønderjyske historikere i form af et emneregister, så at »begyndere« lettere ville kunne skaffe sig kendskab til, hvem der har beskæftiget sig med de mange forskellige emner, som det unægtelig drejer sig om, men foreløbig har vi altså fået en nyttig opslagsbog for alle, der sysler med Sønderjyllands historie.

Johs. Lomholt-Thomsen

Nordslesvigske præstearkiver, I Tørninglen provsti, 1974, II Tønder provsti, III Haderslev provsti, 1975, IV Åbenrå provsti 1975 og V Sønderborg provsti 1976. 15 kr. pr. bd.

Arkivar S. Nygårds fortegnelse over Danmarks kirkebøger (Vejledende Arkivregistraturer V, 1933) var indtil 1957, hvor Rigsarkivet udsendte et duplikeret supplement, den eneste hjælp for den, der uden for arkivernes læsesale ønskede at orientere sig i dette det mest benyttede materiale i arkivvæsenet. I forskelligt udstyr har de kongeriske landsarkiver siden da udsendt forbedrede oversigter. Med sin udgave Præstearkiver og kirkeregnskabsbøger lettede det nørrejdske arkiv lidt på sløret for, hvad præsters arkiver iøvrigt rummer, dog ialt i så sammentrængt kodesprog, at vel de færreste potentielle benyttede af den grund fik interessen vakt. De følgende oversigter over øernes kirkebøger, som var blevet nødvendige på grund af meget store senere afleveringer, lod ekspeditionshensynet og overblikket få fortrin og lod hvert sogn få én eller flere tavler, hvoraf man umiddelbart kan be-

stemme, i hvilket bind den søgte kirkelige handling findes. Desuden medtoges for Sjællands vedkommende oplysninger om sognenes sammenlægninger og adskillelse, samt talrige bemærkninger til enkelte protokollers indhold.

I Sønderjylland har man udover Nygårds grove oversigt haft et fra tysk side udgivet værk, Jensen og Kochendorffer: Die Pastoratarchive in Schleswig-Holstein, revideret 1936, at ty til, hvis man interesserer sig for mere end ministerialbøgerne, idet man heri kan finde hovedpunkterne af præstekaldenes øvrige arkiv fortegnet. Det er naturligt, at Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele lægger for med udgivelsen af detaljerede registreringer over præstearkiverne, da man her finder et materiale, som i flere henseender overgår, hvad det øvrige land har at byde på – dog må man erindre, at de sønderjydske præstearkiver også rummer det materiale, som i Sjælland er holdt for sig i kirkeinspektorsarkiverne som særlig proveniens.

I indledningen til hvert bind bringes et skema over de hovedgrupper, hvorefter de enkelte arkiver er opstillet. Man kan synes den lover meget, men – den holder det; for når man gennemblader de følgende sider især i bindene Haderslev og Tønder provstier, viser der sig en vrimmel af spændende vidnesbyrd om præsternes administrative og andet virke i ældre og nyere tid. For det første har de været tidligt ude: I de gottorpske sogne blev kirkebogsførsel påbudt i 1612 og i mindst to sogne var man allerede tyvstartet i 1570'erne. 1762 påbød et kongeligt reskript bl.a., at de forskellige kirkelige handlinger skulle indføres hver for sig, hvorved kirkebøgerne blev langt mere overskuelige. Fra 1775 skulle endvidere føres to eksemplarer og afskrifter tages tilbage til 1763. Af samme grund er fra næsten samtlige sogne under Slesvig stift mindst et eksemplar af kirkebøgerne bevaret, noget man for kongerigets vedkommende først kan regne med et halvt århundrede senere.

Det er ikke muligt her at nævne ret meget af det brogede indhold i præstearkiverne. Variationerne er store fra sogn til sogn, men et par træk skal fremhæves. Korrespondancesager, indkomne såvel som kopibøger, findes ikke sjældent helt fra det 18. århundrede, enkelte dokumenter endda helt fra det 16. århundrede. Mange sagligt ordnede pakker afspejler præstens og degnens tilsyn med fattigvæsen, skolevæsen og deres mere eller mindre påbudte interesse for kirke- og troslivs statistiske muligheder. Det siger sig selv, hvad personal- og især lokalhistorikere kan få ud af tienderegistre, kirkeregnskaber og stolestadregistre. Reskriptbøger, libri datici og inventarier bør ikke afskrække nogen med deres latinske facader; de kan indeholde alt muligt andet, end titlerne afstikker: præstebioграфier, præstegårdenes økonomiske forhold og oplysninger om sognet og menigheden i fantasifuld uorden. De egentlige sognebeskrivelser og kirkekroniker fra vidt forskellige tider, hvoraf nogle er trykte, kan være rene foræringer til lokalhistorikeren, men skal bruges med forsigtighed. Kan man efterprøve de 'antikvariske' efterretninger, bør man

ikke slå sig til tåls med præstens andenhåndsviden, men gennem andre kilder søge at fastslå hans pålidelighed i almindelighed. Ingen andre steder finder man så let kilder til en enkelt lokalitets historie således samlet på en bakke, men lokalhistorikeren må ikke af bekvemmelighedshensyn derfor lade sig nøje med dem.

Når man udgiver publikationer som disse, hvor nytten og lave omkostninger går forud for kosmetiske hensyn, er det også konsekvent at indføre forbedringer på vejen, men trist at se dem forsvinde igen, som det sker med de små indledninger til hvert sogn, der dukker op i bind II, men forsvinder i bd. III. Erfaringer fra brugen af første bind er kommet de følgende til gode derved, at de har fået indskudt en sognefortegnelse efter forordet og sognets navn angivet øverst på hver højreside.

I betragtning af den grundighed selve registreringerne bærer til skue – man får endog journalnumrene opgivet på enkeltstykker, der er kommet til arkivet ad omveje – virker indledningen, som er enslydende fra bind til bind, mærkelig tilfældig. Meget plads går til at referere tidligere ordningsplaner, som har liden relevans for brugeren, mens man først i en bisætning til oplysningen om, hvem der har udført stencileringen, får at vide, at landsarkivets område omfatter fem provstier. Har man ikke alle bind, men ønsker at vide, hvad de resterende hedder, skal man til Vejledende Arkivregistraturer VI, 1944. Det først udkomne bind, Tørninglen provsti, viser sig at dække omtrent Sønderjyllands nordvestligste del, et begreb, som udgiverne forudsætter bekendt, og som man ellers kan finde frem til ved at afkrydse sognenavne på et kort. Værre er, at heller ikke det sidst udkomne bind V bøder på manglen af en indledning om den kirkelige administration af Sønderjylland eller et kort, der viser provsti- og sognegrænser. Hvis det er meningen, at arkivets brugere i almindelighed skal kunne planlægge »slaget« hjemme, burde det iøvrigt prisværdige projekt afrundes med et vejledende hæfte med ordforklaringer, administrationsoversigt og oversigtskort.

Jørgen H. Andersen

Aktstykker og Oplysninger til Rigsrådets og Støndermødernes Historie i Frederik III's Tid, udgivet ved C. Rise Hansen af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. 1. bind (1648–50). 1959. XVI + 532 s. 2. binds 1. og 2. halvbind (1651–52, 1653). 1974–75. XVII + 1076 s., kr. hhv. 36, 56 og 56, indb. 42, 64 og 64.

Den foreliggende udgave af aktstykker og oplysninger besluttede Kildeskriftselskabet at udgive i 1944, og det første bind, dækkende årene 1648–50, så dagens lys i 1959. Forskellige forhold har forsinket udsendelsen af bind 2. Udgaven er tænkt ført frem til 1660.

Udgvænen indeholder en form for kildemateriale, som Kildeskriфтselskabet i forvejen har udsendt en del af, idet udgivelser af breve (+ forhandlinger), regnskaber og tingbøger fra det 16.–17. århundrede er stærkt repræsenteret blandt selskabets publikationer. – I det foreliggende tilfælde er der ikke tale om publikation af én enkelt kilde, men en samling af kilder til et bestemt emne, og disse kilder findes i en række forskellige arkivfunds. Udgvænen slutter sig på denne måde til udgvænen af aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Christian 4.s tid (udg. ved Kr. Erslev 1883–90) og til Statskollegiets historie 1660–76 (udg. ved J. Lindbæk 1903–10).

Erslev angav som formålet at give et indtryk af »Datidens Forfatningsliv«, og den foreliggende udgvænen har nøjagtig samme formål (bind 1 s. VIII). Denne form for udgvænen har rod i tysk udgivertradition fra forrige århundrede, og dens fordele fremfor den udgivermåde at trykke én bestemt kilde – den der mest anvendes herhjemme i vore dage – er først og fremmest af pædagogisk art, idet en sådan kildesamling prætenderer at have det væsentlige med til brug ved studiet af det pågældende emne. Det er selvkært, at denne form for kildepublikation, hvor så mange kilder skal samles forskellige steder fra, kræver meget af udgiveren. Erslev var klar over vanskelighederne og bebudede derfor også i sit første bind, at der ville hengå »ikke ganske faa Aar«, inden udgvænen kunne afsluttes. At han allerede i 1890 havde afsluttet det sidste bind, var ingen ringe bedrift. Nu blev han noget hjulpet ved at Christian 4.s egenhændige breve allerede enten var eller var ved at blive udgivet, så han kunne henvise til disse. Den samme hjælp har C. Rise Hansen ikke haft, og det er en af grundene – men ikke den eneste – til at udgvænen fra Frederik 3.s tid er blevet kvantitativt så meget mere omfattende; den medtager en del af Frederik 3.s egenhændige breve.

Hverken Kr. Erslev eller C. Rise Hansen har kunnet trække på den trykte udgvænen af Kancelliets brevøger; de bind, der dækker Christian 4.s tid, var endnu ikke udkommet, da Erslev udsendte sine Aktstykker og Oplysninger, og brevogsudgvænen er tilsyneladende gået i stå efter udsendelsen af 1645-bindet. Dette har dog ikke foranlediget C. Rise Hansen til at aftrykke de relevante breve fra Kancelliet – heldigvis – udgvænen ville være svulmet kolossalt op, og man kunne da også endelig forestille sig at Kancelliets brevøger kan fortsættes op til 1660.

For studiet af dansk politisk historie i det 16.–17. århundrede er man efterhånden ret godt stillet m.h.t. trykte udgvænen. Rigsrådets politiske virksomhed efter 1588 dækkes ind ved denne og ved Erslevs udgvænen, kongens – i dette tilfælde Christian 4.s – virksomhed belyses gennem hans egenhændige breve, medens de lovgivningsmæssige, administrative og praktiske konsekvenser på det indenrigske område afspejles gennem Kancelliets brevøger 1551–1645 og Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558–1660. (De to sidstnævnte udgvænen burde forresten genudsendes). Når Aktstykker og Oplysninger og Kancelliets brevøger engang er udgivet frem til 1660, er

man selvfølgelig endnu bedre stillet. Om dette overhovedet kan ske, er måske en noget problematisk sag – en udgvænen som den foreliggende kan ikke have været helt billig. Det fremgår implicit af udgiverens forord til bind 2, at det måske er kommet lidt bag på styrelsen af Kildeskriфтselskabet, at bindet havde fået det foreliggende omfang. Det var beklageligt, om dette store omfang skulle bidrage til, at udgvænen ikke føres frem til 1660. Hellere kunne man foretrække at begrænse omfanget dels af de medtagne kilder, dels af selve kildernes tekst, fremfor at opgive at udsende flere bind i rækken. En sådan fremgangsmåde ville naturligvis give en mindre fuldstændig kildeudgvænen, men ville af den grund ikke nødvendigvis opfylde formålet i mindre grad, og i en udgvænen af denne art, hvor det jo netop ikke drejer sig om at gengive én kilde in extenso, beror indholdet jo i alle tilfælde på et valg. Det pædagogiske, som jeg omtalte tidligere, ville fremstå stærkere ved en stramning; den del af værket, der hidtil er kommet, og især bind 2, kan måske nok virke lidt afskrækkende for den mindre velbefarne benytter. Selv for den lidt mere velbefarne er bind 2.s hollandske og spanske passager – der ikke oversættes – afskrækkende nok.

I Erslevs udgvænen findes et samlet navnerregister i 3. bind, i den foreliggende udgvænen er der navnerregister til hvert bind, hvilket er at foretrække. Derimod er det tanken først at bringe ordliste og sagoversigt ved værket afslutning, og det er synd. For det første vil det være nogen tid, inden værket er afsluttet. For det andet vinder en udgvænen af den foreliggende karakter så absolut i værdi i takt med registrenes fylldighed, og en sagoversigt vil gøre den langt bedre anvendelig som håndbog. Det medtagne stof belyser nemlig ikke udelukkende politiske forhold, men indeholder eksempelvis oplysninger af mere kulturhistorisk karakter (se f.eks. bind 1 s. 448–50 om luksus), om priser og takster (se f.eks. bind 1 s. 407–411), om lønninger (se f.eks. bind 1 s. 279 ff) og om statsøkonomi (se f.eks. bind 2 s. 597–600).

Susanne Krogh Bender

Ingwer Ernst Momsen: Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein in dänischer Zeit (1769–1860). Geschichte ihrer Organisation und ihrer Dokumente. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 66. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1974. 218 s. DM 34.

Den forskningsmæssige genanvendelse af arkivalier foregår kun sjældent på disses egne præmisser. Arkivalierne er blevet skabt i en bestemt situation, til et bestemt formål, afstemt efter arkivskaberens behov. Dette gælder hvadenten arkivskaberens er en offentlig institution eller en privatperson. Ophavssituationens og den forskningsmæssige genanvendelses dokumentationsbehov er forskellige, og de informationer der er blevet tilvejebragt med henblik på arkivskaberens

behov er ikke umiddelbart repræsentative for de problemstillinger arkivbrugererne i dag ønsker belyst ved sin genanvendelse af det samme materiale.

Problemet er f.eks. notorisk ved regnskabsmateriale, som er blevet skabt og arkiveret med henblik på dokumentation af forskriftsmæssig regnskabsføring, men som i forskningsøjemed hyppigt anvendes til dokumentation af forhold udenfor regnskabsføringen, således levevilkår eller økonomiske konjunkturfølgeb. Eller retsakter, der ifølge ophavsøjemedet kan dokumentere problemerne vedrørende en tiltalt strafskyldighed i henhold til straffelovens bestemmelser, men som genanvendes til dokumentation af politiske og sociale forhold i samfundet.

Følgen er at den forskningsmæssige genanvendelse oftest må foregå ved udnyttelse af en dokumentation som ikke er dækkende for forskerens problemstilling, men som kun dækker en del af den. Videre at der kan opstå problemer med dokumentationsforvrængning: De foreliggende informationer er indkommet i kraft af administrationsens problemstillinger, er indholdsmæssigt præget heraf, og har primært udsagnskraft i denne sammenhæng; en anden problemstilling, en anden måde at spørge på om de samme forhold, kan meget let tænkes at ville have givet andre informationer, – om de samme forhold. Samtidsforskeren kommer udenom dette problem ved at iværksætte undersøgelser på sine egne præmisser, hvorimod historikeren er henvist til at erkende problemets omfang og begrænse konsekvenserne af det.

Den kildekritiske vurdering af arkivalske informationer må derfor tage sit udgangspunkt i en forståelse af deres administrative kontekst. I denne forbindelse er administrationshistorien således en hjælpedisciplin, mens den under en anden synsvinkel kan være et selvstændigt forskningsemne, når nemlig hensigten er belysning af det bureaukratiske apparat i sig selv, og dets samspil med samfundet i øvrigt.

Folketællingerne udgør sammen med kirkebøgerne de mest benyttede dele af arkivernes indhold; der er tale om et materiale som kan udnyttes med meget ringe forudsætninger i slægtsforskningens børnehaveklasse, den primitive anejagt. Problemfri er udnyttelsen imidlertid ikke, og problemernes omfang vokser, jo mere komplicerede spørgsmål der ønskes svar på.

I grove træk har problemerne ved udnyttelsen af folketællingerne længe været bekendt, såvel ved den administrative som den forskningsmæssige udnyttelse. Imidlertid er de først blevet underkastet en egentlig monografisk behandling af Ingwer Ernst Momsen. Den foreliggende bog er en omarbejdelse af første del af hans dissertation fra 1968. Dennes anden del udkom allerede i 1969 under titlen »Die Bevölkerung der Stadt Husum von 1769 bis 1860. Versuch einer historischen Sozialgeographie«, og her udmønter forfatteren sine resultater med folketællingerne i en udførlig undersøgelse af et lokalsamfund.

Momsens undersøgelse af folketællingerne er et eksempel på administrationshistorie som hjælpedisciplin til forståelse af en kildeguppe; et smukt eksempel.

Han analyserer udførligt og kompetent det administrative apparat som varetog folketællingernes udførelse, redegør for dets placering i det samlede administrative system, og for formål med og anvendelse af de foranstaltede tællinger.

Bogens titel kunne forlede til den antagelse, at folketællingerne i monarkiets øvrige dele lades ude af betragtning. Det er ikke tilfældet; Momsen skriver ud fra en klar erkendelse af at folketællingerne i Slesvig-Holsten er et specialtilfælde som må ansøges i den helstatslige sammenhæng. Således behandles også tællingen i 1787 der kun blev afholdt i kongeriget Danmark, omend mere kortfattet.

I alt væsentligt var det de samme tællinger der holdtes i alle helstatens dele. Også planerne for afholdelsen udviser mange fællestræk; således viser Momsen at teksten i skema, forskrifter, m.v., vedrørende afholdelsen af tællinger i hertugdømmerne, i adskillige tilfælde er mindre heldige oversættelser af tilsvarende danske tekster. Ikke desto mindre var der også tale om betydningsfulde forskelligheder: Først og fremmest denne at det primære tællingsdistrikt i hertugdømmerne var den verdslige jurisdiktion, mens kirkesognet anvendtes i kongeriget. Hertugdømmernes jurisdiktionelle inddeling var endog særdeles kompliceret, og dette er selvsagt et kors ved anvendelsen af folketællingerne; men det kan i denne forbindelse nævnes, at heller ikke den orden hvori kongerigets folketællinger nu findes i Rigsarkivet er uden problemer. Disse gennemgås udførligt af Jørgen Nybo Rasmussen i »Ordning og registrering af folketællinger«, Arkiv, 5. bind 1974, specielt nemlig at de ældre folketællinger fra landdistrikterne er henlagt i overensstemmelse med den administrative inddeling der gjaldt i slutningen af 1800-tallet, ikke i overensstemmelse med den administrative inddeling der gjaldt på tællingstidspunktet. Omordningen er foretaget i Statistisk Bureau ved dets udnyttelse af de ældre tællinger, for at skabe sammenlignelighed med de senere.

Momsen gennemgår »sine« tællinger én for én, under synsvinklerne forberedelse, udførelse, statistisk bearbejdelse, bevaret materiale og dets kildeværdi, samt faglitteraturens vurderinger.

Tællingen i 1769 får den langt udførligste behandling, med god grund fordi der til denne er knyttet specielle problemer, fordi den er mest omdiskuteret i litteraturen, – og fordi den simpelthen er den første; meget af den omfattende behandling er i øvrigt en præsentation af de generelle problemer. 1769-tællingen blev af de lokale tællingsmyndigheder indberettet i tabellarisk form, altså ikke med individuel angivelse af de talte som ved alle senere tællinger. Følgelig skal eventuelt bevarede tællingslister søges i de lokale myndigheders arkiver; Momsen nævner dem der er ham bekendt, med tilføjelse af en formodning om at flere vil blive fremdraget. Afholdelsen af 1769-tællingen om sommeren, hvor befolkningen er mest tilbøjelig til at tage ophold udenfor den sædvanlige bopæl, og udeladelsen af militærpersoner fra tællingen, er uhensigtsmæssige forhold som allerede samtiden er-

kendte, og som ændredes ved de følgende tællinger. I denne forbindelse er det bemærkelsesværdigt at Momsen i nogen grad rehabiliterer 1769-tællingens kildeværdi i sammenligning med de senere tællinger, i hvert fald overfor nogle kritikere hvis indvendinger påvises dels at være rene spekulationer, dels eftersnak (f.eks. påstanden om at personer holdtes udenfor registrering af skattefrygt).

Om sikkerheden for at personer blev registreret ved folketællingerne, kan i øvrigt bemærkes at den aldrig blev fuldstændig ved de folketællinger som Danmarks Statistik nu har afskaffet; der var altid personer som forstod at undgå offentlig registrering, specielt i samfundets nederste lag. Først indførelsen af edb:registre (kildeskatteregistre og CPR) i 1960-erne har gjort registreringen næsten fuldstændig, og i disse registre har vi nu et bedre grundlag end i de gamle folketællinger.

Momsen gennemgår udførligt problemerne ved folketællingernes angivelse af civilstandsforhold, erhvervsforhold, m.v., for de registrerede personer. Det er her vanskeligt at nå frem til almenlydige udsagn om pålideligheden; men det er efter Momsens undersøgelse helt klart, at den usikkerhed som findes i grundmaterialet, er blevet akkumuleret ved administrations statistiske bearbejdelse, der blev foretaget efter uheldigt udformede instrukser. Usikkerheden er ikke lige stor i alle tilfælde, men de publicerede statistikker kan kun anvendes med forbehold, og efter en nøje vurdering i hvert enkelt tilfælde.

I det hele taget må folketællingernes kildeværdi vurderes i hvert enkelt tilfælde. – afhængig af den anvendelse der gøres af dem. De må underkastes en administrationshistorisk analyse, og de må konfronteres med data fra andre kilder; således som Momsen selv gør det i sin gennemgang af Husum mellem 1769 og 1860. Momsens gennemgang af problemerne er værdifuld for enhver seriøs benytter af folketællingerne fra den danske helstat. Brugsværdien øges af den faste emnemæssige opdeling ved fremstillingen af de enkelte tællinger; samt ved at de enkelte afsnit kan læses selvstændigt. Der er nemlig mange gentagelser, som ved en samlet gennemlæsning føles noget trættende.

Jan Kanstrup

C. F. Holm: Bidrag til Sundtoldens Historie, 1855, reprografisk genudgivet og forlagt af Selskabet for udgivelse af Kilder til dansk Historie, København 1975, 191 s. kr. 44,85.

Kildeskriftselskabet har gennem de seneste år udfoldet et prisværdigt initiativ, ved at foranstalte fotografiske genoptryk af næsten ufremskaffelige kildeudgaver og fremstillinger til Danmarks historie. Det seneste initiativ på den reprografiske front er udgivelser i form af mikrofischkort, der i kraft af pris-

billigheden kan bære selv små oplag af omfattende værker.

Efterspørgslen efter de klassiske kildeudgaver og fremstillinger er kun i de færreste tilfælde stor nok til at berettiggende de betydelige omkostninger som er forbundet med omarbejdelse, vidtløftige indledninger, og især ny sætning og trykning. Ulempen herved er til at overse, for så vidt angår de værker som er klassiske i den forstand at de indgår i det historiske almenods; men til gengæld er den betydelig når man selv i faglitteraturen må lede længe – og eventuelt forgæves – efter en vurdering af det således genudgivne værk.

Et eksempel på en sådan genudgivelse er Kildeskriftselskabets udgave af Holms Bidrag til Sundtoldens Historie. Bogen er speciel, og den er ikke velskrevet; men den er af interesse for told- og søfartshistorien, for Helsingørs lokalhistorie og for administrationshistorien, fordi den rummer en meget indgående og personlig skildring af forholdene i og omkring Øresunds toldkammer op mod Sundtoldens aflysning i 1857.

Man skal lede længe i litteraturen før man finder noget om denne bog og dens forfatter (eventuelt interessererede kan henvises til Toldetaten, nr. 148, 1975). Genoptrykket er forøget med »Forfatterens Bemærkning«, som kryptisk nævner at forhold og omstændigheder medførte det trykte oplags makulering før offentliggørelsen. Af det ligeledes medoptrykte prospekt fremgår at der var planlagt endnu 2 bind. Sidst i bogen er trykt »Håndskrevne rettelser tilføjet af C. F. Holm«; disse 13 rettelser og tilføjelser har imidlertid tilfældighedens karakter, og er ikke befordrende for forståelsen af teksten, hentet som de er fra et tilfældigt eksemplar af det oprindelige tryk.

Det havde været mere rimeligt at give en henvisning til den primære kilde til Holms opfattelse af sin bog, nemlig det gennemrettede eksemplar som findes på Det kongelige Bibliotek i Toldkasserer C. F. Holms papirer, Ny kgl. Saml., 1765, fol. Samtidig kunne man have anført at der her tillige findes manuskripter til bogens fortsættelse i endnu 2 bind, foruden korrespondance og andre sager af interesse i denne forbindelse.

Jan Kanstrup

Erik Moltke: Runerne i Danmark og deres oprindelse. Forum. København 1976. 436 s. ill., kr. 215,-.

Efter at Lis Jacobsen og Erik Moltke i 1942 havde afsluttet udgivelsen af Danmarks Runeindskrifter, dukkede der uventet så mange runeindskrifter op, at det snart blev nødvendigt med et supplement. Det blev imidlertid aldrig realiseret, og runeværket har nu i mange år heller ikke været til at få. Samtidig har man også savnet en populær fremstilling, en dansk parallel til Sven B. F. Janssons Runinskrifter i Sverige (Stockholm etc. 1963). Anders Bæksted skrev en udmærket,

populær fremstilling i 1943: Runerne – deres historie og brug, men den har også længe været udsolgt.

Erik Moltke har nu skrevet et nyt, stort værk, som på én gang er en fuldstændig oversigt over samtlige kendte, danske indskrifter og en populær fremstilling af runologi, hvorved den afhjælper et stort savn. Bogen er meget rigt illustreret, for en stor del med helt nyt billedstof, bl.a. Moltkes egne, fremragende runestensfotografier, samt plancher i streg ved Thora Fisker, som giver glimrende oversigter over alfabetet, »runebilleder«, incl. ornamentet og symboler.

Bogen falder i to afsnit. Det første stiller spørgsmålet: hvad er runer? og giver en oversigt over runealfabeterne, runenavnene, hvordan man skrev runerne, og hvor man brugte dem. I et selvstændigt bidrag til løsningen af runologiens gåde: runernes oprindelse, går Moltke helt tilbage til de fönikiske alfabetet og følger alfabeternes historie op gennem tiden. Der har været fremsat teorier om, at runerne var udviklet direkte fra latin, fra etruskisk, fra græsk kursiv; det afviser Moltke med gode grunde og fremsætter det som sin mening, at runerne må være opstået omkring år 0, som en selvstændig alfabetdannelse på latinsk grundlag, i forbindelse med handel med romerne i Rhinegnene. Fundforholdene taler for, at det kan være sket i Danmark, nærmere bestemt Sjælland – Skåne.

Anden del omfatter indskrifterne, i hovedsagen ordnet kronologisk, dernæst samlet i grupper efter andre kriterier, f.eks.: hedenskab og kristendom, runeindskrifternes samfund, løsgenstande.

Hver eneste indskrift er gengivet translittereret, dvs. direkte omskrevet til bogstaver, enten i teksten, i billedteksten, eller i den afsluttende indskriftfortegnelse. I margen findes desuden løbende sidehenvi-ninger til hovedbehandlingen, (og det er kun i ganske få tilfælde, de er faldet ud). Dette gælder for indskrifterne og til en vis grad for begreber som futhark, stutruner og lign.; men der står f.eks. ingen steder, at forklaringen på middelalderens stærkeste kraftord, *agla*, er at finde under behandlingen af den urnordiske Vimose-sværdudpsko. Ligeledes ville det have været nyttigt med en henvisning til det normaliserede, middelalderlige runealfabet (p. 26) fra oversigtstegningen af de foreliggende middelalderlige alfabetindskrifter (p. 327) for at forstå de nye runeteg.

Bogen har ganske vist en meget detaljeret indholdsfortegnelse, men man savner et egentligt emneregister. Et sådant ville også have gjort det muligt hurtigt at finde frem til Moltkes nuværende opfattelse af problemer vedrørende datering, runernes brug og f.eks. betydningen af *kuml*, *evil*, *thegn* og *dreng* og andre af de begreber, som i Danmarks Runeindskrifter blev grundigt behandlet i det omfattende saglexikon med mange henvisninger. I »Runerne i Danmark« gøres der bevidst ikke ret meget ud af den debat, der har været ført. Man kan nu og da spore en vis tendens til at slå egne synspunkter fast og gå let hen over også væsentlige, kvalificeret debat (Jelling f.eks.).

Meget væsentligt er det, at Moltke nu opererer med tre hovedperioder med hver sit runealfabet mod de

fire perioder i Danmarks Runeindskrifter. Den tidligere periode 3, Før-middelalder, der omfattede mønterne og de bornholmske sten, er faldet væk, hvilket unægtelig også giver et enklere system og forekommer velbegrunder. Da de to periodeinddelinger imidlertid også varierer på anden vis, er det måske nyttigt at stille dem op ved siden af hinanden:

1942:

1. 1. halvdel af 3. årh.–750(800)
 2. c. 800(750)–1050
 3. 1050–1150
 4. Begyndelsen af 12. årh.–ca. 1350
- 1976:
ca. 0–700
ca. 650–ca. 1025–50
ca. 1050–ca. 1400

Moltke regner nu i højere grad med overlappning, således regnes runemønterne og de bornholmske sten ikke til periode 3, skønt de dateres til henholdsvis tiden o. 1065–75 og o. 1050–1100. De bornholmske indskrifter opfattes som en overgangsgruppe med speciel svensk tilknytning, først og fremmest til Södermanland og Östergötland. (For øvrigt spørger man sig selv, om der ikke er faldet en overskrift ud, når person- og tilnavne som helhed behandles i det bornholmske afsnit (p. 281 ff.), jvf. at det står som selvstændigt afsnit i indholdsfortegnelsen).

Forskydningerne mellem periode 1 og 2 skyldes dels nyfund, dels usikkerheden omkring brakteat-kronologien. Også her regner Moltke dels med overlappning, dels i realiteten med en overgangsperiode fra ca. 650 til stabiliseringen af 16tegn futharken, som han tænker sig sker ved et slags påbud o. 800, – måske i Danmark, ved at en »kommission« (under Gudfred) lovfæster normalrunerne, som vi kender dem fra Gørlev-stenen. D.v.s. at f.eks. Snoldelev-stenen anses for at være skrevet med de gamle runer. Moltke påviser i øvrigt meget spændende en indflydelse fra den karolingiske minuskel i udformningen af denne indskrift og antyder en forbindelse til udformningen af det nye 16tegn alfabet.

I øvrigt forklares overgangen fra 24 til 16 runer rent grafisk-typologisk. Det er nok at gøre problemet lidt for simpelt. Man skyder dog faktisk runer ud, der opfylder »de nye krav«, nemlig at de skulle være lodrette, have samme højde og kun én hovedstav. Den kraftige nedskæring af tegnantal er under alle omstændigheder alfabethistorisk mærkværdig.

Moltke arbejder i øvrigt næsten kun ud fra danske præmisser. Jeg tror imidlertid ikke, man kommer uden om en vurdering af hele det samlede runemateriale i denne forbindelse, men derved ville bogens rammer selvfølgelig sprænges. Når Moltke når frem til, at den svensk-norske futhark (stutrunerne) kan være opfundet i Hedeby, må det sandsynligvis bero på denne fokusering på det danske materiale. Eksperten på området, den norske runolog, Ingrid Sanness Johnsen, peger på et eller andet sted mellem Mälaren og Vestfold (Stutruner (Oslo 1968) p. 97).

Selv om Moltke, som han skriver i forordet, har spa-

ret på litteraturhenvisningerne, dog især m.h.t. værker før 1942, burde dette afsnit nok have haft en henvisning til Karl Martin Nielsen: Om dateringen af de senurnordiske runeindskrifter, synkopen og 16tegns futharken (1970) bl.a. på grund af den omfattende bibliografi.

I forhold til den brede gennemgang af overgangen mellem folkevandrings- og vikingetidsindskrifter behandles middelalderindskrifterne ret summarisk, skønt man nok mærker eksperten, den tidligere redaktør af »Danmarks kirker«, i gennemgangen af kirkeligt inventar med runer. Også runemønterne behandles meget kort (med fejl i billedteksten p. 323), men i og for sig dækkende.

Det rimer ikke helt med bogens populære hensigter, at der forudsættes så meget bekendt. Der jongleres med indskrifter som de norske Einang- og Tune-sten, som var de almindelig kendt (p. 58), – med »de velkendte engelske »hog-backs«« (p. 264). Kalenderruner og gyldental står uforklaret p. 362 og 365, først p. 366 følger noget af en forklaring. Bogens populære sigte afspejles imidlertid i sproget. Moltke udtrykker sig gennemgående med en velgørende klarhed, men hans sprog kan tendere mod det friskyragtige. Der lægges bevidst afstand til »de støvede filologer«.

Moltke slutter sin bog med et overblik over rune-studiet i Danmark. Mærkeligt er det her at se, hvor mange afsluttede runeværker, vi allerede har her i landet; det skyldes jo bl.a. Erik Moltkes lange virke. Selvfølgelig er det danske materiale trods alt overskueligt, man kan ikke lade være med at sammenligne med de svenske og norske runeværker, der begyndte at udkomme omtrent samtidig med Wimmers »De danske Runemindesmærker« I-IV (1893-1901), og som stadig ikke er fuldført. I øvrigt er nok det skandinaviske samspil inden for runologien så væsentligt, at forskere som Sophus Bugge, Magnus Olsen, Otto v. Friesen og Sven B. F. Jansson burde have været nævnt.

Disse kritiske bemærkninger bør ikke tilsløre det væsentlige, at Erik Moltke med sin på én gang populære og grundige bog har givet enhver runeinteresse- ret et glimrende hjælpemiddel i hænde. Ud over de nye fund er hele materialet fra Danmarks Runeindskrifter taget op til revision og nyvurdering. Det har resulteret i flere nylæsninger og omdateringer. Jeg nævner i flæng: Skabersjø-spændets indskrift flyttes fra o. 700 til o. 1025, idet indskriften er sekundær. Omvendt læses Vä-bronzebeslag og Lund-kam 3 nu som vikingetidsindskrifter med stutruner, ikke som middelalderindskrifter. Mange småændringer gøres der slet ikke opmærksom på. En nøje gennemgang afslører flere tilfælde, hvor Moltkes nuværende læsning er forsigtigere end tidligere.

Det er karakteristisk for Erik Moltke som runolog, at han både er den meget lærde forsker og den realitetsbetonede praktiker, som understreger værdien af runestensfotografiet, går ind på det tekniske, f.eks. at man har brugt spidshammer og ikke mejsel til rune-stenene. Han slår atter og atter fast, at navnlig me-

talsmedene stort set var analfabeter, og at dette forhold må tages i betragtning ved vores vurdering af brakteat- og møntindskrifterne. Han er ikke bange for at erkende runologens afmagt, at nogle indskrifter ikke kan tolkes eller kun tolkes meget mangelfuldt. Fremfor alt griber han aldrig til nogen letkøbt forklaring som f.eks. »magi«.

Den gennemgribende revision og nyvurdering af det danske runemateriale, som Moltke ene mand har gennemført, er baseret dels på en enstående viden, dels på et nøje studium af selve indskrifterne. Hver eneste rune, hver eneste fordybning og ujævnhed, ridse eller tilfældige revne, der kunne tages for en rune, er blevet undersøgt og vurderet. Med »Runerne i Danmark« har Moltke sammenfattet og afrundet en af de betydeligste indsatsen i dansk rune-forskning.

Marie Stoklund

Brian Patrick McGuire: Conflict and Continuity at Æm Abbey: A Cistercian experience in medieval Denmark. Copenhagen. Museum Tusulanum. 1976. 151 s. ill. kr. 35,00

Det er væsentligt i en anmeldelse af McGuires bog om Æm klosterkrønike straks at gøre opmærksom på, at han har skrevet sin bog for et internationalt publikum. Det er vanskeligt for ikke-dansklæsende at få oplysning om den rige kultur der fandtes i Danmark også efter vikingetiden og op til reformationstiden. McGuire, der fra 1972 til 74 var kandidatstipendiat ved Historisk Institut, nu lektor ved Institut for græsk og latinsk middelalderfilologi, har også udgivet sine tidligere arbejder om middelalderlig kirkehistorie på sit modersmål, engelsk, bl.a. artiklerne om Sorø og Esrum klostres historie. Når FogNs redaktør har ønsket bogen anmeldt skyldes det vel den rimelige antagelse, at danskerne godt kan læse om dansk historie på engelsk – og lad det være sagt med det samme, det er en fornøjelse at læse McGuires sprog.

Bogen er med stor dygtighed bygget op over to parallelle hovedlinier. Den ene, ryggraden, er en kronologisk fremstilling af Æm klostres historie fra de første cistercienseres trælsomme vandringsår i perioden 1143 til ankomsten til Æm i 1172 og frem til klosterets sidste opløsning på reformationstiden. Hovedvægten er lagt på klosterets berømte strid med Århusbispen Tyge. Den anden hovedlinie er behandlingen af Æm klosterkrønikes forskellige dele, nemlig beretningen om klosterets grundlæggelse, abbedlisten, fortællingen om striden mellem munkene og Århusbisperne og bisp Gunner af Viborgs biografi. Bogen bliver således en slags genfortælling af krønikes opfattelse af historien, tolket og kommenteret af McGuire. Det er dennes klare mål (p. 21) at se sagen fra munkenes side, at lade dem få lov at tale direkte til os, så vi kan leve os ind i et middelalderligt munke-

samfunds forestillinger, dets drømme og forhåbninger, dets skuffelser (forordet). Dette forsøg på en helhedsvurdering af krøniken er vel det nyeste i bogen rent forskningsmæssigt set. McGuire vedgår overalt sin gæld til den tidligere forskning, især Sv. E. Green-Pedersen og Niels Skyum-Nielsens behandlinger af emnet. Han polemiserer undertiden blidt mod disse, men sigter bevidst på at komme ud over en forlængelse af den videnskabelige debat. Derfor ønsker anmelderen heller ikke at drage enkelte brændpunkter frem, men at tage stilling til McGuires måde at skrive historie på og hans sigte dermed.

McGuire vil nå både et udenlandsk og et dansk publikum. Det første vil han oplyse, det andet vil han vise at den danske middelalderhistorie hænger intenst sammen med den europæiske. Hvad angår det første mål, tror jeg, bogen falder på et tørt sted, og McGuires evne til at give smagsprøver på originaltekster er så stor, at man får lyst til at læse mere. At Danmark har rødder i den vesteuropæiske latinske kultur vil næppe komme som en åbenbaring for hans danske publikum, men McGuire har talent for at fortælle, og man følger ham gerne rundt i Europa f. ex. for at finde forbilleder for den danske biografiske historieskrivning, her Gunners Vita. Ligeledes finder jeg fremstillingen af det 12. og 13. århundredes skiftende tendenser og Øm-stridens placering heri meget fin.

McGuires klare mål med sin historieskrivning er at finde mennesket bag kilderne, at forstå dets handlinger og at lære heraf. I dette tilfælde er det cistercienserne, der kan vise os »how to survive«, og det er væsentligt, fordi vi idag ifølge McGuire ikke ved, hvordan vi skal overleve. Jeg indrømmer, at problemet er altoverskyggende, men jeg vil – måske naivt – endnu gerne beskæftige mig med betingelserne for overlevelsen, og her finder jeg McGuires fremhævelse af munkenes ukuelighed for utilstrækkelig.

McGuire ser klart sig selv som humanisten, udfordret af marxismen og dens syn på munkene som repræsentanter for overklassens udbytning af de andre i religionens navn. Han mener metodisk/teoretisk at bryde ny vej ved at undgå marxismen med dens fuldfærdige teoretiske basis på den ene side og neopositivismens tørre fremstilling af de sørgelige rester som kildekritikken har levnet på den anden side, idet han »går tilbage til kilderne, vurderer dem så godt som muligt, finder ligheder og forskelle og leder efter menneskene bagved« (oversat passage p. 18 f.). Jeg kan kun se McGuire som en ganske traditionel humanist, der er sig problemerne bevidst, og jeg kan ikke se hans bog som et nybrud. Det nyeste ved bogen og det bedste, er hans evne til at læse kilderne med en usædvanlig stor indfølelse og hans evne til at gengive disse oplevelser på en levende og inspirerende måde. Og er det ikke nyt, så er det godt at kunne!

Nanna Damsholt.

Agneta Horn: Levned. På dansk ved Asta Hoff-Jørgensen. 116 s. Lindhardt og Ringhof, 1976. Kr. 36.

Agneta Horns levned, skrevet på svensk i midten af 1600-tallet, sandsynligvis inden forfatterinden var fyldt tyve, er blevet oversat til dansk efter en svensk udgave fra 1961 af Asta Hoff-Jørgensen. Agneta var datter af feltmarskal Gustav Horn og hørte således til det øverste lag af det svenske aristokrati. Hendes livshistorie prægedes af Sveriges deltagelse i trediveårskrigen og andre krige. Hun fødes i Riga 1629, hvor moderen er med sin mand i felten. Da moderen dør 1631, efterlades Agneta og hendes bror hos faderens betroede mand, de vanrøgted, broderen dør, Agneta kommer til familien i Sverige, hvor hun tilbringer en sørgelig barndom som katekond mellem stærke damer, der ønsker at tage sig af hende. Den største del af de selvbiografiske optegnelser skildrer Agnetas kamp for at slippe af med den bejler alle andre synes at være tilfredse med. Hun vinder og får sin elskede soldat, Lars Cruus, og drager – ligesom sin mor i sin tid – med ham i felten. Vi får kun lov at være med i felten et par år, optegnelserne slutter i 1652.

Kun sjældent oplever vi at se fortiden gennem en kvindes bevidsthed. Her møder vi den purunge Agnetas univers, stærkt og umiddelbart formidlet af dagbogsbladene. Skønt oplysningerne ofte er selvmodsigende og lidet troværdige – hvem kan gengive samtaler ført i ens andet leveår? – har vi i Agnetas biografi en fremragende skildring af en kvindeverden. Det er Agnetas kvindelige slægtninge, hendes veninde og de skiftende tjenestepiger, der er hovedpersonerne. Mændene dukker op og forsvinder hurtigt ud af scenen. Vi er i barnekammeret, hvor ølkannden står på bordet til barnets frie afbenyttelse, mens den ansvarlige pige er rendt med mandfolk, vi er i mosterens forgemak, hvor Agneta må sove overvåget af pigerne, i mormorens soveværelse, hvor barnet gemmer sig grædende bag sengen.

Det var Agnetas lod – som så mange andre kvinders – at afvente den skæbne Gud ville give, ægteskab eller ikke. For en pige af hendes stand synes den afgørende forberedelse hertil at være bevarelsen af et uplettet rygte og viljen til at være tilkommende underdanig. »– og bliver jeg ikke gift, så bliver jeg heller ikke kuet«, siger Agneta. Hun ønsker et ægteskab baseret på kærlighed »– mig tyktes det var vel ingen hestehandel«. Hun får ham hun vil have, selvom hun må høre sin elskede far sige bebrejdede »– dig som jeg havde tænkt skulle skaffe mig venskaber«.

I korte glimt oplever vi andre kvindeliv. Kampen for at få en mand, fødsler af dødfødte, små børns sygdom og død. Rystende er scenen, hvor fru Ebba, Agnetas moster, plager tjenestepigen, der ligger døende i sin seng efter at have dræbt sit foster med mercurium, for at få hende til at tilstå, at hun er gravid. Bogens kvinder er stærke og myndige på deres område, men hvor var det snævert! Det synes selvfølgelig, at en højtbevåget, viljestærk pige som

Agneta undertiden udfoldede sig i temmelig hysteriske baner. Med sit ægteskab flytter Agneta over i mændenes verden, og det passer hende. Frygtløs følger hun sin mand gennem felttogets strabadser. Gennem hendes notater oplever vi krigen som en række usammenhængende transporter af folk og materiel. Agneta er tryk uden indsigt, Lars har overblikket og ansvaret. Hun, hustruen, er jo bare med!

Nanna Damsholt

E. Ladewig Petersen: Veritas et honor regis. Studier over Niels Slanges kilder og kildebehandling i hans fremstilling af Christian IV's historie. Odense universitetsforlag 1974, 100 s. = Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 21. Kr. 28,75.

Alt hvad Niels Slange (1656–1737) skrev af historiske arbejder var af jævn eller ringe kvalitet; det gælder hans redegørelse for kancelliets historie fra Frederik I's tid til Frederik IV's tid som det gælder hans skildring af statsomvæltningen 1660 og den omfangsrige Christian IV's historie. Konferensrådets senere fagfæller har da også underkastet hans personlighed og værk en tilsvarende kritik. H. F. Rørdam kaldte Slange for en »aandelig Undermaaler«, C. O. Bøggild Andersen talte om en »næsten patologisk Mangel paa Evne til at skelne mellem sikkert afhjæmlede Kendsgerninger og sine egne Fantasiskabninger« og professor Ladewig Petersen er ikke meget venligere. På forsiden af sin bog om Slanges kilder og kildebehandling har han sat et lille dictum af Sophus Müller: Skidt er skidt, selvom det er gammelt skidt.

Når Ladewig Petersen alligevel har fundet det umagen værd at ofre Slange en undersøgelse skyldes det, at Slanges arbejde har krav på interesse ud fra så vel historiografiske som metodiske synsvinkler. Historiografisk har ikke mindst Slanges bog om Christian IV interesse, fordi det blev overdraget en historiker af et helt andet format end Slanges, Hans Gram, at revidere bogen, hvad der fik til følge, at den i sin endelige form fremtræder som to vidt forskellige mænds arbejde og kan siges at repræsentere så vel den prækritiske som den kritiske fase i dansk historieforskning. Ladewig Petersen gennemgår i et kapitel tovtrækkeriet mellem de to mænd om bogens indhold, hvor Gram så det som sin opgave at luge ud i de utallige fejltagelser, misforståelser og potentielle angrebspunkter, som Slanges hastigt skrevne arbejde rummede.

Tyngden i Ladewig Petersens arbejde ligger imidlertid i en analyse af tre forløb i den del af Slanges bog, hvor Grams indflydelse havde sat sig færrest spor. Der er tale om Slanges behandling af formynderstyrets etablering efter Frederik II's død, af krisen mellem Christian IV og rigsrådet 1603–04 samt Slanges behandling af Kalmarkrigen. Omend Ladewig Petersen i sine analyser på en række punkter leverer selvstæn-

dige bidrag til tidshistorien, har sigtet med analyserne ikke været at præstere rekonstruktioner af de enkelte situationer, men analyserne har skullet tjene til at karakterisere Slange som historieskriver, en opgave der også søges løst ved at stille Slange op mod de to store samtidige Holberg og Gram. Ganske vist kan det synes urimeligt at sammenligne Slange med de to samtidige faghistorikere, i sidste ende er sammenligningen dog rimelig, idet det – som påpeget af forfatteren – ikke kan udelukkes, at der direkte har eksisteret et konkurrenceforhold mellem Holberg og Slange. Slange.

Ladewig Petersens fremstilling bringer dog for dagen, at Slanges store værk uhjælpeligt hørte fortiden til, så vel hvad angik fremstillingsform som kildebehandling og synsvinkler på emnet. Slange skrev annalistisk men uden at kunne forny genren, hvad Holberg formåede, og af kildekritiske principper havde han næppe nogen. Han brugte de kilder han fandt egnede, uden hensyn til deres beskaffenhed, og kilderne tjente i de fleste tilfælde blot som udgangspunkter for egne konstruktioner, der igen byggede på en forud fastlagt opfattelse af Christian IV's personlighed og rolle. Ved flere lejligheder søgte Gram at indpode Slange elementære kildekritiske principper, som f.eks. at skelne mellem embedsakter og senere beretninger, men uden held. Også hvad angår holdningen til Christian IV og hans tid afspejlede Slanges værk uden tvivl en svunden tid og et specielt milieu, nemlig den tidlige enevældes kancellimilieu. Hvor Gram på væsentlige punkter stillede sig kritisk over for Christian IV, er Slanges billede af monarken ureserveret lovprirende. Christian IV er hos Slange udstyret med alle de romerske dyder, så som omsorg, heroisme og forsvarsvilje, der kontrasteres med den danske adels standsegoisme og bringes til udfoldelse på grund af Sveriges agressivitet. Slanges værk er således præget af en ensidig stillingtagen med hensyn til kontroversielle spørgsmål, det er tendensøst.

Af interesse for en større kreds af læsere er det uden tvivl, at Ladewig Petersens bog rummer en diskussion af tendensbegrebet i historieforskningen samtidig med at en yderligere uddybning af emnet stilles i udsigt. Med megen ret foretages et opgør med forskellige ældre definitioner af begrebet tendens, som f.eks. Erslevs definition der tog sit udgangspunkt i kildens følelsesforhold til emnet. I stedet søger Ladewig Petersen at knytte tendensbegrebet til holdningsbegrebet. Han omskriver først (s. 23) tendens med en forfatters »grundlæggende tankebaner, hans bevidste eller ubevidste tolkning af det historiske begivenhedskompleks, han beskæftiger sig med«, og ender med at give (s. 24) den strengere definition af tendens som »kildens normative holdning til det begivenhedskompleks, den beskæftiger sig med«.

Ulempen ved denne definition er, at vi ikke uden videre kan se på hvilket præciseringsniveau, vi befinder os i. Er ordet »holdning« her anvendt i en mere løs betydning eller er der tale om psykologiens holdningsbegreb? Det er efter min mening helt korrekt at

tale om så vel en kildes »holdning« som en forfatters »tendens«, men den dagligdags sprogbrug må ikke tilsløre det faktum, at holdninger i første række er grundlæggende foreteelser på det *psykiske plan*, medens tendens er noget vi tilskriver skriftlige eller mundtlige fremstillinger af sagforhold og altså hører hjemme på *udtryksplanet*. Er der i ovenstående definition taget udgangspunkt i psykologiens holdningsbegreb (jf. de forskellige definitioner i *Psykologisk Leksikon*, red. af K. B. Madsen, 1973), bliver definitionen af tendens som »normativ holdning«, betænkelig, idet psykologiens holdningsbegreb pr. definition rummer normative elementer.

Kritikken af den fremførte tendensdefinition er dog uden betydning for vurderingen af det sigte, Ladewig Petersen har haft med sin undersøgelse. Det er overbevisende dokumenteret, at Slanges fastlåsedede holdninger over for Christian IV, den danske adel og den svenske arvefjende overalt står bag den skrevne tekst og er ansvarlig for dennes ensidigheder, forvrængninger og direkte forfalskninger. Et forhold der ikke mindst får betydning, når det gælder vurderingen af de ikke få tilfælde, hvor Slange er eneste kilde.

Frede P. Jensen

Povl Eller: Billedkunsten og borgerne på Christian IV.s tid. Uddrag af Helsingør skifteprotokoller 1621–1660. Særtryk af Årb. 1974 for Fred. amt 1975. 185 s. ill. Kr. 55,00.

Bagved Povl Ellers undersøgelse ligger spørgsmålet om overklasse – underklasse i forholdet til kunsten. Konge, hof og adel interesserede sig herfor; men hvad med »kunstforbruget i bredere kredse«? Kan det belyses? Er det først i Enevældens tid, at det højere borgerskab i Danmark får øjnene op for malerier eller grafisk kunst? Modsat forholdene i Holland f.eks. Povl Eller peger straks på kirkeinventaret, som det gemene folk dog havde for øje, men ser, at nogen målestok for folkets interesse ikke dermed givet. Stemningen hos historikeren er trist, men – finder Eller – det må være en værdig opgave at bringe opmuntring. Det forsøges her, hvor det straks konstateres, at indtrykket hovedsagelig skyldes mangel på vidnesbyrd, men at eftersøgningen af disse knap nok er begyndt, og, hvor den har været i gang, er druknet, som det er sket i Chr. Axel Jensens værk om »adelige« gravsten, hvoriblandt jo mange borgerlige behandles. Victor Hermansen har i sin tid behandlet det kunstneriske miljø i Køge. Nu tager Eller så fat på Helsingørs sammenhængende række af skifteprotokoller. Jørgen Orlriks undersøgelser fra 1903 af skifterne 1571–1620 har vist en stigning m.h.t. billeder i boerne fra ingenting i 1580'erne til noget o. 1610. Eller gennemgår nu dødsboerne 1621–60 og bemærker, at et billede i et dødsbo stort set må være anskaffet 10–15 år før; hans undersøgelser må såle-

des dække hele Christian IV.s tid. – Afsluttende bringes s. 147–72 en opgørelse over boer i Helsingør 1621–60, som indeholder billeder, med angivelse af datoer, arveladere og arvinger i boerne og til slut antallet af billeder, der kan tælles. Til denne kortfattede oversigt henvises i et forudgående afsnit »Billederne i skifter fra Helsingør 1621–60«, hvor de billeder, der er benævnt i skifterne, d.v.s. har angivne emner eller anden karakter (»hollandske billeder«), opføres efter kategori: Religion, mytologi, historie, portræt, genre, stilleben, med benyttelse af en inddeling, der forekommer i en undersøgelse, ledet af Georges Wildenstein, over det parisiske borgerskabs interesse for billeder i 16. og 17. årh.

Eller har i sit 40-års tidsrum gennemgået ialt 1771 boer; i 492 af disse forekom tilsammen 7692 billeder, som hang fremme i stuerne i Helsingør (der bortses fra tilfælde, hvor billeder forekom uden angivelse af antal, og fra 1156 kobberstik i kister hos 3 malere og kunsthændlere). Af de 7692 var imidlertid kun emnet opgivet for 2753 stk. (statistik s. 29), malerier, kobberstik o.l. mellem hinanden; beskrivelserne giver ofte ikke nærmere oplysning herom; tegninger omtales også i enkelte tilfælde, ligeledes skulptur. Vurderingspriserne kan ikke oplyse om arten; der er kobberstik, som vurderes højere end malerier. Kunstnernavne angives aldrig i Helsingør (men nu og da i Paris-undersøgelsen), og Eller konstaterer, at der ikke er fundet omtale af et eneste maleri, som kan genfindes i dag (s. 71), dog har et par billeder formentlig været forlæg for et epitafiemaleri over fyrforvalter Jens Pedersen Grove og familie.

Men hvad siger billedernes emner? Det var dog vel dem, deres ejere har hæftet sig ved. Bibelske og kristelig-allegoriske billeder udgør 1/3 af de medtagne benævnte, heraf ca. 300 gammeltestamentlige og noget over 300 med billeder fra Kristi liv, desuden evangelister, allegorier; også nogle helgener har forvildet sig til Helsingør (men denne gruppe er langt talrigere i Paris, hvor til gengæld de bibelske billeder bortset fra visse andagtstykker som Kristus på korset og Jomfru Maria er langt dårligere repræsenteret). Den klassiske mytologi har i Helsingør sat sig spor i o. 225 billeder; allegorier som de 5 sanser, de 7 dyder, døden var yndede emner med o. 275 i Helsingør (i mindre grad i Paris). »Historiske emner« præges helt af portrætterne; udenlandske fyrster er forholdsvis kraftigt repræsenteret, men det danske kongehus naturligt nok rigere, til dels i serier (Paris ynder dog i endnu højere grad øvrigheds personer). En særlig interessant gruppe er familieportrætter, i Helsingør (modsat i Paris) en virkelig anseelig mængde, ofte med angivelse af den portrætteredes navn. Eller peger rigtigt på, at deres talrighed (forekomst i hvert 10. bo med billeder) viser, at en væsentlig del af de billeder, der fandtes, var dansk producerede, vel i selve Helsingør. Ved genbillederne, der må være vanskelige at rubricere – damer f.eks. –, notes, at måske tør man bemærke, at grupperne dyr og børn tyder på smag for det nære og jævne. Damerne derimod må åbenbart have været mindst ligeså stærkt fremme i

Paris, der førte stort m.h.t. kurtisaner. Stilleben er ikke så talrige i Helsingør, hvorimod der er umådeligt mange landskaber og også god repræsentation af søstykker. Over 100 billeder omtales som hollandske uden emneangivelse; men mange flere stammede fra Nederlandene, importen var nem, og m.h.t. kobberstik gælder det, at først fra o. 1625 fremstilledes sådanne i Danmark, især portrætter.

Gennem undersøgelsen af billedernes emner er det helsingørske borgerskabs smag belyst; vigtigt for undersøgelsen er det også, at den samlede statistik gennem de undersøgte 4 årtier viste en meget kraftig forøgelse m.h.t. forekomster af billeder i boerne, stigende fra 13 % til 37 %. Tør man pine statistikken mer, ses det, at den gennemsnitlige størrelse af samlingerne vokser, men i en anden stigningstakt, således at denne ikke bliver væsentligt større efter perioden 1630'erne (d.v.s. anskaffelse i perioden 1615–20), angiveligt fordi stadig flere nu indrætter deres hjem med billeder.

I Paris var der ingen samler. Hvad med Helsingør? Her kan der utvivlsomt tales om samlere. 2 store skiller sig ud: toldskriver Morten Jensen (Rosenvinge), død 1625, med 180 billeder i 11 forskellige rum i hans ejendom, værdi 390 dlr.; han havde haft maleren og kunsthandleren Pieter Isaacz som lejer i et par år, næppe nogen tilfældighed, mener Eller. Den anden storsamler var handelsmanden Wadse Ipe Fries, død o. 1638, med 55 billeder, værdi 360 dlr.; han havde som lejer en person Herman Holst, der vel var maler og kunsthandler. Betydelige samlere fandtes i familierne Hybersen (beslægtet med de 2 Steenwinckler), Kruse og Holst; også blandt byens præster var der samlere, hvorimod byens håndværkere ikke var med her, selv den bekendte smed Casper Fincke havde som ejer af billeder kun lige over gennemsnittet.

Afhandlingen er rigt illustreret; der er især valgt kobberstik, der var typiske, og som de omtalte borgere »med størst sandsynlighed« var fortrolige med. Man skuffes, hvis man venter at finde i skifterne omtalte billeder identificerede med bestemte, nu kendte stik; beskrivelserne i skifterne har vel forekommet Eller for vage. Undersøgelsen må have krævet drøje forarbejder; men det er da lykkedes klart at få fastslået det helsingørske borgerskabs interesse for kunst allerede før 1660.

C. Rise Hansen

Thorvald Ringsmose: Rantzausholm Gods før og efter Svenskekrigene 1657–60. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 33. Odense Universitetsforlag, 1976, 78 s., kr. 20 + moms.

Studiet af den adelige godsdrift i 1600-tallet har, siden H. H. Fussing i 1930'erne offentliggjorde sine undersøgelser over de rantzauske godser i Jylland, i høj grad vakt forskningens interesse. Et vigtigt kilde-

materiale dertil er godsregnskaberne, der imidlertid er meget fragmentarisk bevaret. Materialet dækker kun 0,2–0,3 % af det, der har eksisteret, forudsat at alle landets adelige godser førte regelmæssige regnskaber. Desværre oplyser det bevarede godsregnskabsmateriale bogstavelig intet om den jævne adels godsøkonomi; materialet stammer i overvejende grad fra højadelige godser eller gårde, der tilhørte kongefamilien. Kai Lykkes Rantzausholm Gods er da heller ikke noget typisk adelsgod; i kraft af sin rigdom havde Kai Lykke en levedof, som kun få af hans standsfæller i 1650'erne kunne eller ville tillade sig. Forfatteren påviser bl.a., at den største driftsudgift på Rantzausholm gik til løn og underhold af det store folkehold; udgiften hertil er halvdelen af de samlede driftsudgifter. Folkeholdet omfattede over 50 personer, der fik deres daglige forplejning på gården, og 40 personer var på Rantzausholms lønningsliste.

Det er formålet med undersøgelsen at konstatere, hvilke konsekvenser krigen 1657–60 havde for Rantzausholm gods og dets bønder og sammenligne resultatet med forholdene efter krigen. Det benyttede kildemateriale er godsregnskaberne fra 1656–58 og 1661–62. Med rette udelader forfatteren i sin undersøgelse regnskabet for 1657–58 ud fra den rigtige betragtning, at krigen har sat sit præg på dette. Regnskabet 1656–57 er ført af ridefogden Peter Børting.

Ved sin analyse af regnskaberne benytter forfatteren E. Ladewig Petersens model for Skinnerup gods 1638–39. Som resultat af undersøgelsen fastslås, at Rantzausholm Gods havde visse vanskeligheder før krigen, som dels var generelle p.gr.a. de lave kornpriser i årene før 1656 og dels specielle p.gr.a. mindre gode driftsresultater samt for store investeringer og ekstraudgifter 1656–57. Foldudbyttet var ca. 2 og lå under gennemsnit for landet i 1656; driftsoverskuddet var 2839.72 rdl. eller et afkast på 2,1 % af godssets værdi (1661: 136625 rdl.).

Al skyldig landgilde indgik i regnskabsåret 1656–57, hvad der fortæller noget om bøndernes økonomiske situation, men også vidner om en effektiv ridefoged. Den kontante landgilde er på 187.40 rdl., hvoraf Palle Christensen på Højrup betaler ikke mindre end 30 rdl., men han er nu heller ikke en almindelig fæstebonde, men en rådmands søn fra Nyborg og tidligere købmand i Odense, hans søn var i 1660 fuldmægtig på Nielstrup. En enestående indtægt har godset haft ved skudehandel; skuden var hjemmehørende i Kerteminde, hvor Kai Lykkes medreder og skipper havde sin bopæl.

Analysen af regnskabet 1661–62 viser krigens virkning. Driftsoverskuddet er beregnet til 755.93 rdl., hvilket giver en forrentning af den investerede kapital på 0,6 %, et resultat, der er 3½ gang lavere end før krigen; det er dog sikkert rigtigt, som forfatteren fremhæver, at også andre faktorer har spillet ind som det dårlige høstudbytte året efter krigen, samt at der samtidig udskiftedes både ejer og ridefoged. I september 1661 opgjordes Kai Lykkes aktiver til 534000 rdl. og passiverne til 308000 rdl. Forfatteren anslår, at

Kai Lykke forøgede sin gæld 1657–60 med 36000 rdl., og fastslår, at hvis det skal tages som udtryk for omkostninger i forbindelse med krigen, udgør beløbet kun en meget ringe del af den samlede gæld. Det forekommer usandsynligt, at omkostningerne i forbindelse med krigen ikke skulle være større; iflg. Fynbo landstings skøde- og panteprotokol var der i 1661 alene til hamburgerske købmænd en gæld på ca. 22000 rdl., som formentlig skyldes udgifter, forårsaget af krigen. For godsets bønder var krigen med dens følger ødelæggende; således vises, at det totale landgildebeløb kun indgik med 15,6 %. Forfatteren har undersøgt, hvor meget af landgildeydelse, der indkom fra de forskellige sogne, hvor Rantzausholm havde bøndergods; bønderne i Brahetrolleborg sogn klarede sig bedst; det skyldes formentlig Peter Børtning, men også den omstændighed, at godset var assigneret Carl Gustav Wrangel fra februar 1658. I Skoklostersamlingen i det svenske rigsarkiv findes regninger og regnskabsbøger fra Rantzausholm, ført af Wrangels overinspektør Johan Hübner, der endnu i oktober 1659 boede på Rantzausholm, hvor også Wrangel og grevinden opholdt sig i marts 1659, og i betragtning af at Kai Lykke som nygift beboede Rantzausholm, er det højst sandsynligt, som forfatteren også antyder, at de skader på borg- og ladegård, som et syn konstaterede i 1664, hidrører fra, at godset stod uden herskab i 3 år fra september 1661. Bearbejdelsen af dette regnskabsmateriale må have kostet forfatteren mange arbejdstimer; hans analyse af regnskabsmateriale virker metodisk rigtig og giver et solidt billede af situationen før og efter krigene på Rantzausholm gods.

Åge Fasmer Blomberg

Torben Glahn: Soranerbiografier 1747–1800. Overhofmestre, lærere og studerende ved Frederik 5.s akademi i Sorø. Udg. af Soransk Samfund 1975. 104 s. & billedtillæg. Indbundet Kr. 75.

Soransk Samfund har en solid tradition bag sig som udgiver af lodige skrifter om de skiftende undervisningsanstalter i Sorø. Disse publikationer har altid formået at række ud over det rent lokale, og de henvender sig derfor til en langt bredere kreds end »gamle soranere« eller andre Sorø-entusiaster. Hovedhjørnestenen er tobindsværket fra mellemkrigsårene »Sorø. Klostret. Skolen. Akademiet gennem Tiderne«. Ved samfundets 100-års jubilæum 1962 udkom festskriftet »Academia Sorana«, og i mangfoldige år har man endvidere udgivet Soransk Tidsskrift, som måske navnlig tidligere indeholdt en lang række særdeles værdifulde historiske afhandlinger. Et nyt skud på stammen er Soraner-biografier, hvoraf første bind dækkede perioden 1901–1960, mens et andet, omfattende tidsrummet 1800–1822, er stillet i udsigt.

Forhenværende bibliotekar Torben Glahn har ta-

get sig af det halve århundrede fra oprettelsen af Frederik V's adelige akademi 1747 til dets hensygnen ca. 1800. Efter et kort rids af institutionens historie går forfatteren over til sine biografier, der er systematisk disponeret med korte, men fyldestgørende indledninger til de enkelte afsnit, som efterfølges af behørlige henvisninger og noter samt registre. Vi begynder så at sige oppefra med overhofmestrene, hvoraf der var seks i den omhandlede periode. Så kommer 27 professorer og 12 »andre lærere«, ordnet efter ansættelsesår. Omsider når vi frem til den talrigeste gruppe: akademister, hovmestre og privatister, omfattende 278 navne.

I alt 327 personer er biograferet i bogen. Naturligvis er der mange »kendinge«, som kan genfindes i de gængse biografiske hjælpemidler, men størstedelen er dog mere anonyme skikkelser. Udover de rent biografiske data såsom fødsels- og dødstidspunkt, forældre, ægtefælle og svigerforældre meddeles tidspunktet for den enkeltes ophold på akademiet. For overhofmestrenes og professorernes vedkommende gives et rids af deres uddannelse og tidligere karriere, mens der til biografierne af akademisterne føjes et afsnit om personens liv efter Sorøtiden. I mange tilfælde følger endvidere en kort karakteristik – dette gælder først og fremmest lærerne. Det oplyses også, hvilke ordener, de forskellige har kunnet hænge på brystet, og for godsejernes vedkommende anføres tillige, hvilke herligheder, de har været i besiddelse af.

Bogens sidste del er et billedtillæg på 24 sider, hvor ikke færre end 87 af de biograferedes portrætter er gengivet. Man savner oplysning om de originale billeders art (oliemaleri, akvarel, tegning eller kobberstik), opholdssted samt kunstner. Alligevel er man selvfølgelig glad for at se de mange ansigter, der gør biografierne mere levende.

Skulle nogen være i tvivl om, hvor stort et arbejde, der er nedlagt i et værk af denne art, bør han blot kaste et blik på noteapparatet, som til fulde godtgør, at denne sag må have beskæftiget forfatteren i årevis. Det er en kolossal indsats, og man lytlønsker Glahn med det smukke resultat, som ikke alene er et væsentligt stykke soranerhistorie, men tillige et særdeles nyttigt biografisk hjælpemiddel for perioden som helhed. Må man til slut have lov til at udtrykke håbet om, at Glahn vil fortsætte arbejdet og udgive et supplement til H. G. Olriks bog om Den kgl. Skole i Sorø 1586–1737, omhandlende Christian IV's ridderakademi 1623–1665.

John Erichsen

Finn Askgård: Rustmester Christian Wilcken Kyhl. Bøsssemager og opfinder. Tøjhusmuseet. Kbhvn. 1975. 148 s. Kr. 57,50.

Indenfor det brede felt, som historien dækker, findes et ret uopdyrket aspekt: militærhistorien. Indenfor militærhistorien findes et endnu mere specielt område: våbenhistorien, som, bortset fra den forskning,

der drives af det videnskabelige personale på Tøjhusmuseet, hovedsageligt er forvist til antikvitets-samlerens overdrev.

Det er derfor glædeligt, at det føromtalt personale er overordentlig produktivt, idet det dels frembringer en række artikler i fagtidsskrifter, Våbenhistorisk Årbog, dels udgiver museets egen skriftrække, hvori dette skrift indgår som det niende. Umiddelbart forekommer emnet måske noget fjernt fra den almindelige historikers normale arbejdsområde, men dette forhold bør ikke tages for naturnødvendigt. Det kan være vanskeligt at argumentere imod, at krigen, den væbnede konflikt, har været et meget væsentligt indslag i menneskets historie. Med en accept af dette må man derfor indrømme, at militærhistorien, og dermed våbenhistorien, er af væsentlig betydning for historieforskningen i almindelighed, idet den våbentekniske udvikling ikke har været af uvæsentlig betydning for den militære udvikling. Endelig kan det påpeges, at det forskningsmateriale indenfor feltet, som idag står til rådighed for en eventuel interesseret forsker, er af et så stort omfang og kvalitet, at der er rigeligt at tage fat på, til trods for den produktivitet, som personalet på Tøjhusmuseet lægger for dagen.

Det eneste som kunne afskrække en forsker er problemet med den specielle terminologi, men hvor indenfor historieforskningen af idag findes der ikke en mere eller mindre speciel terminologi, som det er nødvendigt at sætte sig ind i, før man er istand til at forske videre?

Forfatteren har valgt at undersøge en enkelt bøssemagers produktion. At dette valg er faldet på Kyhl er meget naturligt, idet han dels virkede i sit embede under en af de sidste store krige, som den Danske Stat var involveret i, krigen 1807–14, dels indførte en hel del nye konstruktioner, og endelig var storleverandør af nye våben til såvel hær som flåde.

Efter en kort gennemgang af Kyhls livsforløb gennemgår forfatteren først bøssemagerens militære produktion, ofte med en detaljerigdom, der får en til at bøje hovedet i dyb respekt for fortidens kancellister der med omhu har bevaret disse detaljer for en interesseret eftertid.

For flåden har han således arbejdet med en større leverance af omdannede geværer, men her får den kanonlås, som han udviklede for Søetaten, dog en berettiget større plads i afhandlingen, idet denne flintelås, som man kunne påsætte kanonerne, medførte en lang større sikkerhed i affyringen af disse.

For hæren arbejdede Kyhl med et væld af konstruktioner, infanterigevær M/1794, M/1809, M/1811, jæggeriffler og karabiner. Af særlig interesse er behandlingen af Kyhls indvendige lås, hvis teoretiske udvikling betød større sikkerhed og holdbarhed, men som, qua en sjusket fabrikation, desværre kom i vanry.

Det karakteristiske for den første del af værket, der omhandler Kyhls militære produktion, er en sikkerhed i beskrivelsen af de forskellige projekters udvikling, en sikkerhed der bunder i det meget fyldige kildemateriale, der har stået til forfatterens rådighed, og her bør især nævnes de næsten fuldkomne sæt af ap-

proberede våben, som befinder sig på Tøjhusmuseet, idet det skriftlige materiale allerede har fået lovord med på vejen. Dette materiale er blevet kompetent behandlet af forfatteren, og er blevet klart og anskueligt opdelt.

I den anden del af værket, der omhandler Kyhls civile produktion, må man desværre konstatere, at forfatteren er blevet ladt i stikken af sit kildemateriale, idet det skriftlige materiale er overordentligt sparsommeligt, mens det ikke-skriftlige materiale, de våben, man mener at kunne føre tilbage til Kyhl, ofte er af en noget problematisk proveniens. Forfatteren tydeliggør denne problematik, der næsten umuliggør en videnskabelig forskning på dette felt, idet sådanne private våben er blevet omdannet i en uendelighed, ja endog stykket sammen af flere forskellige våben.

Med dette værk om rustmester Kyhl er der føjet endnu en betydelig brik til det puslespil i våbenhistorie, det felt indenfor historieforskningen, som er betegnet af meget få, men til gengæld særdeles aktive forskere.

Birger Thomsen

Benedicte Mahler: Cathrine og Valdemar – Et udvandrerpar's skæbne skildret gennem breve. Fremad, København 1975. 151 s., ill. kr. 49,75.

»Langt de fleste skandinaviske udvandrere før 1914 var temmelig uvante med at skrive breve«, fastslår Kristian Hvidt i sit bidrag til: Emigrationen fra Norden indtil 1. verdenskrig (Rapport til det nordiske historikermøde i København 1971). Cathrine og Valdemar Wahls breve hjem, til familien i Danmark, betegner en undtagelse fra dette forhold. I sin redaktion af brevene støtter Benedicte Mahler sig til Kristian Hvidts store disputatsstudie: Flugten til Amerika, eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914 (1971), hvis resultater – i parentes bemærket – sidenhen er udkommet i en populær fremstilling: Danske veje vestpå (1976). I sin disputats skriver Hvidt: »Den ideelle skildring af et begrænset områdes udvandring ville bestå i, at man på historisk materiale fulgte udvandrerne så at sige fra dør til dør, sådan som Vilhelm Moberg har gjort det på fiktivt plan i sin romancyklus, skildrede deres sociale position i Danmark, deres motivering for opbrudet, deres rejse og videre skæbne i indvandringslandet«. Det er denne opskrift, Benedicte Mahler har benyttet, og jeg synes, at det er en vellykket udgave af sine bedsteforældres breve, hun har fået på benene her.

Også Hvidts almene resultater har utvivlsomt påvirket Benedicte Mahlers dispositioner, men resultatet er blevet en god og omhyggelig kommentar til brevene. I diskussionen om emigrationens årsager har man især koncentreret sig om to forhold: De omstændigheder i hjemlandet, der kunne sætte en udvandring i gang, – det kunne være økonomisk-soziale problemer eller religiøse forhold, – og de tillokkelser,

der kunne rykke europæerne ud af deres hjemstavn. I den teoretiske litteratur kaldes disse to sider af emigrationen for henholdsvis *the push* og *the pull*. I sin indledning til brevsamlingen fortæller Benedicte Mahler om Cathrine og Valdemars baggrund og deres situation ved udvandringen i 1883: Landbruget bød på ringe fremtidsmuligheder i Danmark (både Valdemars far og en broder til Cathrine måtte gå fra gården i de følgende år), – men: I avisen kunne man på den tid læse om den danske koloni New Brunsvik i Canada: »Overhovedet er her alle betingelser for, at en driftig mand i få år skal kunne sikre sig en god livsstilling, hvilken han næppe vil bytte med en gårdmandsstilling i Danmark«. Citatet stammer fra en avisartikel, der giver sig ud for at være et brev derovre fra, men som ligeså vel kan være et udslag af amerikansk agentvirksomhed. Men man forstår, at ungdommen kunne blive fristet. På bogens omslag findes et dobbeltportræt, taget lige inden udvandringen i 1883, med denne tekst: »Cathrine ser på Valdemar, Valdemar ser ud i verden«. De *ventede* sig noget af hinanden og fremtiden!

Men Cathrine og Valdemars skæbne skulle blive omskiftelig, og opholdet i Amerika kort. Efter ankomsten bosatte parret sig i den omtalte danske koloni New Brunsvik, og til at begynde med tegnede alt optimistisk. Brevene giver et godt indtryk af familiens forsøg på at falde til i det lille nybygger-samfund. Det er forbavsende at se, at Cathrine og Valdemar meget snart forsøgte at få andre af familiens medlemmer til at følge efter. Den side af udvandrerbrevene betragtes i almindelighed som en faktor i *pull*-funktionen, men for mig at se, er den også en side af assimilationsprocessen. I Valdemar og Cathrines breve oplever man følelsen af familiesammenhold meget stærkt, og jeg fornemmer, at familien i uvisheden – under nye, måske utrygge forhold – opleves som en nødvendig og stabil faktor. I øvrigt får man en forestilling om, at naboskabet i det lille samfund til tider kunne være mere nærgående end behageligt. Et, omend positivt, vidnesbyrd på nybygger-samfundets store forventninger til de nyankomne finder vi en passus fra Cathrines hånd, da Valdemars broder Tobias havde besluttet sig for at følge efter: »Vi glæder os meget, til Tobias kommer, og der er flere unge mennesker her i kolonien, som imødeser hans komme med længsel«. Af visse årsager besluttede familien pludseligt at flytte fra kolonien, og Valdemar købte en ny »farm« et stykke derfra, – og dermed begyndte virkeligt store problemer. Snart måtte Valdemar også sælge den nye gård, og tage arbejde som arbejdsmand, først på et garveri og siden på et jernbanebyggeri. I 1887 omkom Valdemar ved en ulykke under skovrydning for jernbanen, og Cathrine vendte hjem til Danmark. Under modgangen bliver brevene nok en overgang færre, men som regel er de

stadig fulde af gå-på-mod. Cathrine beretter flittigt om de forandrede livsvilkår, efter at Valdemar er begyndt ved jernbanen. At brevene er så velskrevne, hænger rimeligvis sammen med, at både Valdemar og Cathrine kom fra familier med en boglig tradition, men dertil kommer, at de to brevskrivere er gode iagttagere og ligefremme fortællere. Benedicte Mahler supplerer nænsomt undervejs, og hun afslutter brevdgaven med et fint kapitel om Cathrines kamp mod fattigdommen efter hjemkomsten. Desuden bør udgiveren komplimenteres for det gode valg af illustrationer, og som bogen i det hele foreligger her, er den en lille nydelse, der kan læses helt for sin egen skyld. Men som Cathrine og Valdemars breve giver deres særlige bidrag til Den store Udvandrings historie, forekommer det mig, at det måtte berige begge dele, hvis man læste Benedicte Mahlers bog om bedsteforældrene i Den nye Verden sammen med f.eks. Hvidts bog: *Danske veje vestpå*. Det specielle supplerer i dette tilfælde ganske naturligt historikere-ns almene fremstilling.

Steen Ove Christensen

Peter Brogård: Om det danske landskabs historie. Udg. af Kunstakademiets Arkitektskole, Laboratoriet for Landbrugsbyggeri. København 1973. 117 s. kr. 34,50.

Man har ofte det indtryk, at planlæggere ikke har megen sans eller interesse for det landskabs fortid, hvis fremtid de er med til at bestemme. Så meget desto glædeligere er det, at Kunstakademiets Arkitektskole er begyndt at udgive bøger, som tyder på en ændret holdning hos planlæggerne.¹

Den foreliggende bog af Peter Brogård er en velskrevet oversigt over det rurale landskabs udvikling, altså den del af det danske kulturlandskab, der er præget af landbobefolkningens aktiviteter gennem tiden. Nu er det jo ikke nogen let sag at skulle behandle dette omfattende emne på godt 100 sider, hvor der også skal være god plads til illustrationer. Og opgaven bliver ikke lettere af, at der ikke foreligger større monografier om emnet, og uheldigvis synes forfatteren ikke at kende det mest relevante værk om kulturlandskabet før udskiftningen: Hugo Matthiessens bog »Det gamle Land« fra 1942.

Det er beklageligt, at forfatteren ikke har fået en fagmand til at læse korrektur på bogen, som skæmmes af alt for mange elementære fejl og misforståelser. Her skal blot nævnes den uheldige anvendelse af ordet overdrev som identisk med engpletter i markerne (s. 40 og 42), vornede opfattes som synonymt med fæstebønder (s. 43), de østdanske marksystemer var langt fra at være de eneste i landet (s. 41), begre-

1. Peter Bredsdorff: Kortlægning og historiske studier. Et værktøj? Udarbejdet for Kunstakademiets Arkitektskole, Institut for By- og Landskabsplanlægning. Udg. af Historisk Institut ved Københavns Universitet, Lokalt-historisk afdeling 1973. 60 s.

berne udskiftning og udstykning bruges synonymt (s. 88), kobbeltbruget blev ikke indført sammen med udskiftningen men nogle årtier før (s. 88).

Peter Brogårds konklusion er, at eftersom de moderne intensivt udnyttede landbrugsarealer ikke er særligt egnede som rekreative områder, så bør jord af ringe bonitet i fremtiden udlægges ligesom de gamle overdrev med ekstensiv græsning, således at de både kan være af rekreativ værdi og tillige give et vist økonomisk udbytte.

Bogen er forsynet med smukke landskabstegninger og kort tilsyneladende tegnede af forfatteren selv. Det er blot kedeligt, at Peter Brogård ikke følger den gode skik at angive forlægget for de omtegnede kort i bogen.

Karl-Erik Frandsen

Steen Estvad Petersen: Herregården i kulturlandskabet. Samspillet mellem bygningskunst og landskabkunst på nogle danske herregårde. Arkitektens Forlag 1975. 121 s. Ill. Indbundet. Kr. 54,50.

Som en række andre videnskabelige discipliner omhandlende fortidens kunst har også arkitekturhistorien haft glæde af, at fagets *kunstneriske* udøvere, arkitekterne, fra tid til anden har beskæftiget sig med historiske studier. I Danmark har vi en lang og smuk tradition for litteratur af denne art, som bl.a. tidsskriftet *Arkitekten* har givet spalteplads til. Det er indlysende, at den skrivende arkitekt har mange fordele fremfor arkitekturhistorikeren. Hans tekniske og praktiske kunnen sætter ham i stand til let at kunne forstå konstruktive sammenhænge, og han har kendskab til bygningsmaterialer og finesser, som ikke altid er arkitekturhistorikerens force. På den anden side er det givet, at den skabende arkitekt savner den konkrete historiske viden, den kildekritiske metode og måske tillige den søgeteknik og -fantasi samt den evige efterprøvelsestrang, som den sande videnskabsmand bør være i besiddelse af. Disse magler fratager naturligvis ikke de skrivende arkitekters produkter forskningsmæssig interesse, tværtimod, som *formidlere* af arkitektur har de den allerstørste betydning, og de udgør en væsentlig facet af den arkitekturhistoriske litteratur, som vi på ingen måde kan undvære. Blot må disse arkitekter – som andre forfattere – finde sig i at blive vurderet og målt med de gængse videnskabelige alen og tommer.

Arkitekten Steen Estvad Petersen har udsendt en fascinerende bog, som søger at anskue vore herregårde på en ny måde. I den almindelige herregårdslitteratur savner han belysning af »samspillet mellem bygnings- og landskabkunst«, og det er ifølge forordet hans hensigt gennem en analyse af seks »karakteristiske« eksempler at beskrive dette væsentlige aspekt. I efterskriftet slår han entydigt til lyd for en mere konsekvent bevaringspolitik over for de umådelige

kunst- og kulturværdier, som herregårdene repræsenterer. Analysen og bogen som sådan har dermed et specielt sigte eller en tendens, om man vil. Anmelderen kan til fulde dele forfatterens bekymring for herregårdenes fremtidsudsigter, og hvis nogle af de efterfølgende kommentarer måske kan virke negative, skyldes det udelukkende de indvendinger, som faghistorikeren nødvendigvis må fremkomme med i denne sammenhæng.

Estvad Petersen har udvalgt seks herregårde: Børglum Kloster, Clausholm, Ledreborg, Glorup, Bækkeskov og Pederstrup. De beskrives alle efter samme metode. Først bringes som helsidesillustration et kort med angivelse af gårdens placering i landskabet og i godstilliggendet. Dernæst nærmer forfatteren sig i seks-syv fotos selve anlægget fra adgangsvejen gennem skoven eller over markerne. Så følger en axonometrisk terrænmodel og et orohydrografisk kort (visende vandskellene). Nu er tiden inde til at skildre gårdens historie med hovedvægten på de skiftende bygningskomplekser, som har dannet centrum i godset. Dette sker bl.a. ved hjælp af en række helsidesrekonstruktionstegninger, som »skruer tiden baglæns, så langt de historiske arkivalier tillader det.« Omsider er læseren beredt til at træde ind på gårdspladsen, tage bygningerne i øjesyn, gå rundt om (eller igennem) hovedfløjen og ud i haven, krydse voldgraven for at vandre i alleer og tilegne sig parken med lysthuse, grotter og skulpturer samt mægtige udsyn til mark og skov eller måske kunstfærdige perspektiver, udlagt i landskabet. Fremgangsmåden er velvalgt, og det lykkes forfatteren at sige noget væsentligt om hver enkelt af gårdene, som alle karakteriseres i ord og billeder på træffende vis.

Stoffet er disponeret kronologisk, således at der lægges ud med Børglum Kloster i Vendsyssel. Ud fra et historisk synspunkt er det dog et uheldigt valg, idet godset, som navnet angiver, oprindeligt var et kloster og ikke en herregaard. De bygninger, forfatteren beskriver, er jo først blevet til omkring midten af 1700-tallet, da Lauritz de Thurah ved en ombygning gav dem deres nuværende præg. Børglum er således alt andet end repræsentativ for den senmiddelalderlige herregårdstype. Estvad Petersen lægger ikke skjul på, at arkitekten de Thurah er hans helt (bl.a. s. 19 f.) – er det mon denne kendsgerning, der har betinget valget af Børglum? Som næste »karakteristiske« eksempel følger Clausholm ved Randers. Denne gård er et kolossalt barokanlæg fra slutningen af 1600-tallet og særdeles typisk for den ældre enevælde samtidig med, at den er overmåde velbelyst i den kunsthistoriske litteratur. Men der er unægtelig langt fra præmonstratenserklosteret i Børglum til storkansler Reventlows Clausholm, og det må undre, at forfatteren helt har sprunget den mellemliggende periode over, når netop herreborgen fra 1500-tallet og første halvdel af det følgende århundrede er så væsentlig og udbredt en type, f.eks. repræsenteret ved Egeskov, Borreby eller Gisselfeld. Fra Clausholm går det videre til Ledreborg ved Lejre. Bygningerne og hele anlægget skabtes i 1740'erne af J. L. Holstein som et af de

ypperste eksempler på samspillet mellem arkitektur og tæmmet landskab med fremragende udnyttelse af den vældige tunneldal. Næste stop er Glorup på Fyn. Denne gård erhvervedes 1762 af A. G. Moltke, der fik den indkaldte franske arkitekt N.-H. Jardin til at omskabe den til et »maison de plaisance«, hvor hus og have indgår en meget intim forbindelse. Med Bækkeskov ved Præstø er vi nået en generation længere frem, idet hovedbygningen blev opført for englænderen Charles Selby i 1790'erne. Huset er en enlig svale her i Danmark, men parken er til gengæld en god eksponent for den romantiske havestil, der netop var af engelsk oprindelse. Sidste herregård er Christian Ditlev Reventlows Pederstrup på Lolland, opført omkring 1820 af C. F. Hansen. Det er et enkelt og beskedent hus, der oprindeligt lå som kernen i et mønsterlandbrug, omgivet af mange bygninger. Forfatteren går ikke længere op i tid, da han med rette efterlyser primærstudier af herregårdene fra den anden halvdel af 1800-tallet – godsernes sidste storhedstid.

I den bygningshistoriske beskrivelse af disse seks gårde betjener forfatteren sig som nævnt af perspektiviske rekonstruktionstegninger, udført af ham selv under påberåbelse af de historiske arkivalier. Det er imidlertid en vovelig sag at ville genskabe f.eks. Børglum, Glorup og Clausholm på papiret, som de så ud i 1500-tallet. Vi ved forfærdelig lidt, og de faste holdpunkter er så få, at rekonstruktionerne i rigt mål bliver det rene gætteværk, ikke mindst når man går så vidt som til at give en præcis beskrivelse af bygningsfacader og haveanlæg. Her har forfatter-arkitektens fantasi været en ivrig, men alt for farlig hjælper. Der er desuden den risiko ved at bringe den slags tegninger – selv med mange forbehold – at de har en tendens til at trænge ind i litteraturen for til sidst at blive opfattet som dokumentarisk underbyggede.

De seks gårde er fordelt på de forskellige landsdele, således at to er beliggende i Jylland, to på Sjælland, én på Fyn og én på Lolland. Hver for sig repræsenterer stederne deres landsbytype, hvilket naturligvis har været magtpåliggende for forfatteren. Udfra bygningshistoriske kriterier kunne som nævnt være valgt bedre eksempler, og det havde vel også været muligt at kombinere de forskellige hensyn således, at man udelukkende havde slået ned på gårde, der som f.eks. Clausholm og Ledreborg foreligger grundigt behandlet i litteraturen – i så tilfælde havde forfatteren kunnet befinde sig på sikrere grund, måske også med hensyn til tidligere anlæg på samme sted. I denne forbindelse må det konstateres, at den ret fyldige litteraturliste forekommer noget tilfældig og mangelfuld. En del mindre unøjagtigheder i teksten skal forbigås i denne sammenhæng.

I efterskriftet summeres de danske herregårdes historie op fra middelalderens indadvendte bygninger, over enevældens storslåede åbne anlæg med symmetriske haver til klassicismens enklere huse beliggende i den romantiske have. Parallelt hermed skildres i al korthed godsejerstandens historie og de politiske, økonomiske og sociale forudsætninger op for de store gods-koncentrationer helt op til lensaflysningen 1919.

Endvidere følger en redegørelse for bevaringsbestemmelserne fra Bygningsfredningsloven af 1918 til i dag, hvor situationen med rette giver forfatteren anledning til dyb pessimisme. Flere bevaringsmodeller drøftes, og uden at tage endelig stilling konkluderer Estvad Petersen, at det offentlige må tilvejebringe en oversigt over bestanden af bevaringsværdige herregårde, forstået som bygningsanlæg med have og omgivende natur. Dernæst må man opstille en prioritering af de gårde, som bør sikres for fremtiden.

Den omtrent kvadratiske bog (22 × 23 cm) er særdeles indbydende; opbygningen er stram og bogens tilrettelæggelse i overensstemmelse hermed systematisk og konsekvent. Foruden de store helsideskort er der få, men velvalgte fotografier i samme format foruden en del mindre illustrationer i klummebredde og et stort antal kvadratiske billeder i marginen, hvor også terrænmodellerne og de orohydrografiske kort er placeret. Det giver en behagelig ombrydning med mange smukke opslag. Dog kan det ikke nægtes, at alt for mange fotos savner mellemtoner, og en del forekommer vel mørke – ankomsten til Børglum synes således at ske ved nattetide.

Med bogen om herregårdene i kulturlandskabet har Steen Estvad Petersen anskuet denne væsentlige side af vor bygningskulturelle arv på en ny måde, og han har tillige sat fokus på et brændende aktuelt spørgsmål. Der er næppe tvivl om, at analysen af de seks valgte gårde vil bidrage til at vække interesse for sagen og foranledige en tiltrængt debat om spørgsmålet.

John Erichsen

Dansk fiskeri før industrialiseringen, red. M. Lundbæk, Nationalmuseet 1975, 108 s., ill., Kr. 32,00.

En stor del af medarbejderne ved Nationalmuseets 3. afdeling har bidraget til værket *Dansk fiskeri før industrialiseringen*. Bogen er opdelt i 7 afsnit, og den har desuden en litteraturoversigt.

I indledningen præsenterer Holger Rasmussen på 13 sider nogle karakteristiske træk ved det traditionelle fiskeri. Det var kystnært fiskeri med små åbne både, og redskaberne blev i stort omfang tilvirket af fiskerne selv. Fiskeriet var præget af en rig variation af redskaber og metoder, det var i høj grad sæsonpræget, og derfor også ofte kombineret med erhverv på landjorden. Endelig nævnes, at fangsten især afsattes lokalt, da den ringe holdbarhed og transportmidlernes langsommelighed gjorde afsætning til fjerne markeder vanskelig. Som konkrete eksempler på disse forhold bruges, dels en lærers beretning fra 1833 fra Hov lidt nord for Limfjordens udmunding i Kattegat, og dels Karen Thuborgs velkendte erindringer fra det gamle Harboøre, som beskriver forholdene o. 1880.

Den resterende del af bogen er først og fremmest en typologisk gennemgang af de forskellige redska-

ber med en forklaring på, hvordan de bruges. George Nellemann har fået 9 sider til lystfiskeri, Ole Højrup skriver på 5 sider om brejl, glib og kranje, Holger Rasmussen har 15 sider om vadfiskeri, Peter Ottoson beretter på 11 sider om krogfiskeri, Morten Lundbæk får 13 sider til garnfiskeri, og Ole Højrup bruger 17 sider på fiskegård og ruse.

Sven Dahl har givet bogen en god og klar layout med 128 illustrationer, som dels består af Johanna Klusaks glimrende enkle stregtegninger af redskaber, og dels af fotografier fra museets samling. Desværre mangler over halvdelen af illustrationerne datering – en uforståelig disposition, da museet vel i langt de fleste tilfælde i det mindste må have en omtrentlig datering.

Bogen afsluttes med en litteraturoversigt, som giver god mulighed for at lære mere om fiskeredskaber.

Ved første gennemsyn virker bogen appetitvækkende (mange illustrationer, korte kapitler), men når man kommer tættere på synes måltidet ikke at være helt så nærende kost, som man kunne have forventet. En af bogens svagheder er, for at blive i det gastronomiske billede, at der har været for mange kokke, hvorved de enkelte afsnit er blevet både sprogligt og fagligt meget uensartede.

Holger Rasmussens indledningskapitel er, efter anmelderens opfattelse, bogens vigtigste og bedste, fordi man på en klar og levende måde bliver præsenteret for nogle væsentlige træk ved det traditionelle fiskeri. De øvrige kapitler indeholder kun spredte bemærkninger om, hvilke redskaber, der var mest udbredt, eller hvilke fiskearter man især efterstræbte, men læseren får et væld af detaljerede oplysninger om redskabernes anvendelsesmåde, deres dialektale betegnelser o.l. Desværre har bogen ikke et eneste kort.

Der er således tilsyneladende ikke gjort noget særligt for at placere fiskeriet i forhold til andre erhverv i samfundet. Med bogens titel in mente må dette siges at være en alvorlig mangel, og det havde også været nyttigt med et forsøg på at forklare, hvordan og hvornår det traditionelle fiskeri ændredes gennem industrialiseringen.

At forfatterne har lagt hovedvægten på genstandene, kan vel delvist forklares ved, at de alle er museumsfolk, men så skulle de måske i stedet have skrevet en regulær vejleder til museets samling af redskaber. I en fremstilling af dansk fiskeri havde det i hvert fald været rimeligt om bådene, som i mange tilfælde repræsenterede den største investering for fiskerne, var blevet mere centralt placerede. Andre sider af fiskeriet har også fået en yderst stedmoderlig behandling. Det gælder f.eks. konserveringen af fangsten og afsetningsforholdene.

Disse kritiske bemærkninger kan føre til overvejelser over, hvem bogen i grunden er skrevet til. Den vil næppe kunne fungere som vejleder i museets fiskerisamling, og en forudsætningsløs læser vil formodentlig finde den valgte opdeling efter redskabstyper kedelig og/eller uforståelig. Læseren med noget kendskab til emnet vil desværre kun finde lidt nyt.

Sammenfattende må man sige, at værket giver en grundig og velillustreret gennemgang af redskaberne og deres brug i det traditionelle fiskeri i Danmark, men det er afgjort en overdrivelse, når Nationalmuseets oplysningsafdeling i den medfølgende skrivelse kalder bogen »en generel introduktion til fortidens fiskeri og fiskemetoder«.

Hans Jeppesen

F. Vestergaard: Salget af Vordingborg rytterdistrikt med et kort rids af dets tilblivelse. Billedredaktion T. Worsaae. Udg. af Historisk Samfund for Præstø Amt. 1975. 103 s. Kr. 38,50

1974 var 200-året for salget af det vordingborske rytterdistrikts gods, og i den anledning er udsendt et flot jubilæumsskrift: tykt, blankt papir, talrige gengivelser af malerier og prospekter og som bilag matrikelsarkivets rytterdistriktskort fra 1720.

Indledningsvis redegøres i almindelighed for rytterdistriktets funktion og for den gradvise afhændelse af godset, som var begyndt før 1774. Venter man derpå en analyse af auktionens forspil, udfald og konsekvenser, bliver man slemt skuffet, for i hovedsagen er det kun selve auktionsforløbet, det drejer sig om, og behandlingen heraf er rent beskrivende. Man må desværre konstatere, at professionalismen i det ydre ikke helt modsvares i det indre, hvilket er ærgerligt, da der nok kunne være behov for, at nogen påtog sig at sætte de store krongodssalg i perioden i forbindelse med den begyndende landboreformpolitik.

F. Vestergaard beretter om auktionen uden ret mange henvisninger til de tilsvarende auktioner andre steder i landet, og heller ikke litteratur- og kildelysten tyder på, at den side af sagen har beskæftiget forfatteren under arbejdet. Vi har på den måde fået en temmelig snæver behandling af et emne, som nok kunne trænge til en grundig historisk analyse.

I forordet karakteriseres bogen som en »beretning« om ryttergodssalget, men for anmelderen fremtræder indholdet nu mere som en kildesamling til dette. Kun ganske få steder vurderes kildernes indhold, hvorimod de udførligt refereres eller aftrykkes direkte. Efter adskillige siders monotom afskrift af auktionsdokumenter søges bogen afrundet med en kort »Afslutning«. Her konkluderes desværre på præmisser, som læseren så godt som ikke tidligere er blevet præsenteret for. Bønderne blev sinket i deres frigørelse for hoveri p.g.a. godsets opsplitning i de 12 herregårde, hedder det. Det er nok muligt, men det havde været velgørende at få noget nærmere at vide om disse nye byrder for bønderne, og måske især om, hvordan de reagerede på dem. Ganske vist har det prishistorisk interesse at få auktionspriserne med, men for en hel del læsere vil følgerne for bønderne nok forekomme mere interessant.

Muligvis er afsnittet om »Eksempler på stridighe-

der efter ryttergodsets salg» (s. 97–91) tænkt som en slags svar på nævnte spørgsmål. Her omtales to sager, hvor bønder har klaget over tab af rettigheder til henholdsvis hasselskov og gødningen på deres nedlagte gårde. Som eksempler kan de være udmærkede, men man savner en bemærkning om, hvor mange tilsvarende sager, der kan påvises, ligesom man gerne vil vide, om der klages over de hoveribyrd, som visse bønder fik at føle for første gang. I 18. århundrede, hvor retssproget var svulstigt, og skrivelserne blev betalt pr. side, skal man nok være varsom med at tillægge sager betydning efter deres arkivalske omfang. At en sags behandling »er samlet i en protokol på flere hundrede sider« (s. 89), berettiger ikke automatisk til at den også i en nutidig fremstilling skal have »førstepladsen«. De typer sager, som forfatteren synes at ville karakterisere som henhørende til »småtingsafdelingen«, er det måske lige så vigtigt at få med, fordi de kan vise, hvor flertallet af bønderne så irritationsmomenter.

Opfattes bogen som kildesamling mere end som fremstilling, har man særlig brug for at vide, hvor stor en del af det bevarede materiale, der er taget med på den ene eller anden måde. Kildefortegnelsen viser, at der er benyttet arkivalier fra rentekammeret, Sjællands landsting og Vordingborg rytterdistrikts birk, men hermed er de arkivalske muligheder ikke udtømt. En hel del vil kunne findes i arkivfunds som Vordingborg og Tryggevælde amter, Vordingborg rytterdistrikts amtstue og i de bevarede godsarkiver fra flere af de oprettede hovedgårde.

Med de forbehold, der her er anført, kan bogen anbefales til studie for den, der f.eks. søger overblik over, hvordan rytterdistriktet blev delt op ved auktionen. Et udmærket stednavneregister gør den yderligere til en god topografisk opslagsbog.

Også hvad personalhistorien angår, kan der hentes en hel del. Dels er der personnavneregister, og dels er der ved de korte afsnit om de enkelte hovedgårde givet oplysninger om såvel købere som bydere ved auktionen. Det er ikke uden interesse at se, hvem der bød uden at få hammerslag. Ved godset Aunø bød en enkelt bonde på egne og de øvriges vegne, men som det ofte ses ved sjællandske krongodsauktioner, blev bønderne overbudt af andre. At auktionstilrettelæggerne havde haft bondeselveje i tankerne, tyder kon-ditionerne på.

Da bogen er forsynet med en meget udførlig ord-forklaringsliste, er det oplagt at benytte dele af den til undervisning, og i denne sammenhæng kan den smukke fremtrædelsesform sikkert skærpe elevernes appetit for indholdet.

Margit Mogensen

Holger Rasmussen: Kvaseskipper fra Bøjden. Bidrag til den danske kvasefarts historie, Odense universitetsforlag, 1975. 122 s. ill. kr. 46.00.

En kvase er et fartøj til transport af levende fisk, som opbevares i et vandfyldt lastrum, hvor vandet løbende fornyes gennem huller i skibets skrog. Anvendelsen af kvasen muliggjorde transport af ret store mængder fersk fisk fra fangstpladserne til konsumtionsstederne, hvor de udgjorde et kærkomment supplement til forsyningen med saltet, tørret og røget fisk, der indtil dette århundrede udgjorde langt den overvejende del af fiskekonsumtionen. Kvase kan påvises i Københavns fiskeforsyning på Christian IV's tid, men dens udvikling og udbredelse i Danmark hører i øvrigt til i 1700-tallets slutning og i 1800-tallet.

Kvaseskipperen var grossisten som måtte søge sine laster hvor han skønnede at de lokale fiskere havde gode fangster. Dette var selvfølgelig en forudsætning for at han hurtigt kunne få fuld last, ligesom det var afgørende for hans købspris. Salgspriserne var derimod betinget af de samlede tilførsler til konsumtionsstedet, – og de behøvede ikke at stå i noget rimeligt forhold til indkøbsprisen. For skipperen var mængden af fisk som døde undervejs endnu en uvis faktor.

Denne kvasehandel var således spekulativ, – afhængig af tilfældige udsving. Den blev tilsyneladende drevet for de enkelte skipperes egen regning, efter deres eget skøn. Normalt var de grossister, men det hindrede dem ikke i eventuelt at fylde lasten med egen fangst, eller at sælge en detail hvis de skønnede det mest fordelagtigt.

Dette og mere redegør Holger Rasmussen for, i den fyldige indledning til udgaven af kvaseskipper Søren Peter Nielsens optegnelsesbøger 1858 og 1871–1890. Søren Peter Nielsen var hjemmehørende i Bøjden ved Fåborg, og selvstændig kvaseskipper fra 1871 til sin død i 1890.

Dagbogen for 1858 er ført over en hyre som kok på en fåborgjagt der gik i den traditionelle lokalfart mellem Sydbyn og Hertugdømmerne.

Oversigtsbøgerne fra 1871 til 1890 rummer en detaljeret beskrivelse af de enkelte »rejser«, og er tillige regnskabsbog. Vi kan nøje følge Søren Peter Nielsens erhvervsvirksomhed i disse år, se hvor han købte og solgte, hvilke priser han gav og fik, og hvor mange fisk der døde for ham.

Han opgør selv det økonomiske resultat af hver enkelt rejse. Hans samlede driftsregnskab er disse opgørelser dog vistnok ikke; det er nok tvivlsomt om alle hans faste omkostninger er medindregnet. Dog er det åbenbart at han i de første år havde ringere resultater end siden; han måtte nok først lære at kende branchen til bunds.

Søren Peter Nielsen var nok sin egen herre, men det hindrede ikke at han gik i kompagniskab med andre kvaseskipper, f.eks. indgik kvaseskipperne Bøjden i en række år overenskomst om opkøb af den lokale

fangst, i vintertiden hvor de lange farter til Skagen og Norge helst skulle undgås.

Jan Kanstrup

Erna Lorenzen: Folks tøj i og omkring Århus ca. 1675–ca. 1850. Jysk Selskab for Historie. Universitetsforlaget i Århus 1975. 615 sider ill., tavler. Engelsk resumé. Kr. 253.00.

(Anmeldelsen er en let bearbejdet version af 2. officielle opponents indlæg ved forsvaret af afhandlingen d. 18. april 1975).

Kulturhistoriske disputater, som henter deres emner fra nyere tid, er sjældne fænomener i Danmark. Det hænger sammen med de faglige traditioner, men navnlig med vilkårene for de museumsfolk, som har kulturhistorien som deres arbejdsområde. Vel er vore museumsinspektørstillinger i princippet videnskabelige stillinger, men da feltet lider af konstant underbemanning, må inspektørerne påtage sig mange forskellige roller, og levner meget ringe muligheder for faglige studier. Det kræver energi og sejhed trods alt at udføre forskning på et niveau som det, der her er præsteret, og der kan derfor være al grund til indledningsvis at gøre reverens for den usædvanlige indsats, der her er ydet af en praktisk museumsmand.

Erna Lorenzens store bog om klædedragten på Århus-egnen o. 1675–1850 er præget af denne tilblivelse i museumsmiljø – på godt og ondt, eller lad os sige på mindre godt. Det gode først: uden de mange års arbejde med tingene selv, med de bevarede dragtdele, og den derved erhvervede dybe fortrolighed med materialer, snit og syninger, ville det ikke have været muligt for forfatteren at gennemføre dette arbejde, som for en væsentlig del har bestået i at sammenholde arkivmaterialets stikord med tingene i museernes samlinger. Det mindre gode: Forfatteren har i alt for ringe grad analyseret og diskuteret sit materiale i lyset af de resultater, som europæisk dragtforskning og etnologisk forskning af beslægtede emner kan bygge på i dag. Det skal jeg vende tilbage til senere.

Udgangspunktet for undersøgelsen er én af den praktiske museumsmands klassiske situationer: En folkedanserforening henvender sig til dragteksperten for at få at vide, hvordan den korrekte folkedragt skal se ud på netop deres egn. I dag er disse menneskers problem vel først og fremmest et praktisk: Man behøver en uniform, som angiver foreningens formål og hjemsted. Men ideologien bag henvendelsen er den faste tro på, at hver egn fra arilds tid har haft sin særlige dragt på samme måde, som man har talt en særlig dialekt.

For vor hele opfattelse af ældre tiders klædedragt på landet har begrebet folkedragt spillet en overordentlig stor rolle. Erna Lorenzen har da også valgt at indlede bogen med et afsnit af skabelsen af folke-dragtbegrebet i Danmark. Afsnittet er dog kun en lille skitse, som i stor udstrækning bygger på andre, navnlig på Mads Portmans lille indledning til udgaven af Senn og Lahdes dragtbilleder.¹ Problemet er spændende og havde fortjent en nærmere analyse her, hvor der foretages et opgør med dette begreb. Udviklingen er mere speget, end man får indtryk af. Fra klædedragt-serierne omkring 1800, som viser den brogede dragt-mangfoldighed i byer som København og Hamburg, og som mere anslår pittoreske end nationale strenge, og til F. C. Lunds billeder af »nationaldragter« fra alle danske egne, er der et stort spring. Det er sikkert den nationale vækkelse omkring Treårskrigen i højere grad end Napoleonskrigenes patriotiske begejstring, som former det egentlige folke-dragtbegreb, og som smelter en række forskellige tendenser sammen. Lad mig som eksempel på, hvor kompliceret forløbet er, minde om, at Blicher i 1838² plæderede for indførelsen af en i egentligste forstand »national dragt«, som man skulle møde i bl.a. til Himmelbjergfesterne. Den skulle bygge på gamle traditioner – østjydens blå kofte med sølvknapper og vestjydens vide broge –, men dens formål var at nedbryde alle dragtskel, det være sig sociale eller regionale. Nationaldragten skulle være et middel i den nationale integrations tjeneste. Her er vi endnu meget langt fra det folkedragt-begreb, som grundlægges i 1850'erne, og som folkedansere i dag er bærere af. Begrebet er blevet cementeret af de mange udgaver af F. C. Lunds populære billeder og af deres afløser: Hansen, Schou og Wellers fotografier. Det hører til Erna Lorenzens gode gerninger at have rettet et kildekritisk grundskud mod dette tilsyneladende dokumentariske materiale, som er blevet alt for flittigt benyttet, også af dragtforskningen.³

Man kan nu med rimelighed spørge, hvorledes forholdet er mellem den omtalte folkelige forestilling om de egnstypiske dragter og det videnskabelige studium af disse dragter. Starten er de helt fælles om. Arkæologerne Thomsen og Worsaae er blandt dem, der opmuntrer F. C. Lund til hans registreringsarbejde, og da indsamlingen til Dansk Folkemuseum kom i gang omkring 1880, anså Bernhard Olsen folkedragterne for at være en del af den genuine danske kulturarv, som det gjaldt om at redde fra forgængelsen. For kredslæge J. S. Møller var inspirationen den samme, og han vælger da også som objekt for den første danske folkedragt-monografi et af de få områder, hvor man dels havde en stærkt udviklet, differentieret dragtbrug, dels gamle, reliktagtige træk i dragterne. Han viser imidlertid – og det er vigtigt –, at går man uden for Røsnæs og Amager, så er de

1. Johs. Senn og G. L. Lahde: Klædedragter i Kjøbenhavn. 1806. Udg. 1968 med indledning af Mads Portman.

2. St. St. Blicher: Nationaldragt (1838). Samlede Skrifter XX Kbhvn. 1928, s. 168 ff.

3. Erna Lorenzen: Kunstfotografer – kunstige billeder. Den gamle Bys årbog 1973 s. 73 ff.

sjællandske kvindedragter ens i snit og materiale, og når man alligevel kan tale om egnsforskelle, så kommer de til syne i farverne, i visse detaljer og først og fremmest i hovedtøjet.⁴

Det nyeste om danske folkedragter, Ellen Andersens store værk om »Danske Bønders Klædedragt«⁵ er utvivlsomt en skatkiste for folkedansere, fordi det præsenterer alt, hvad vi ved om dragtbrugen på landet, fremlagt egn for egn. Men de synspunkter, der i indledningen er anlagt på materialet, og de konklusioner, der drages af undersøgelsen, ligger ganske langt fra det, man kunne kalde den vulgære folkedragt-opfattelse. Ellen Andersen viser, at skønt man visse steder har bevaret særdeles gamle dragter eller dragtdele, så er det almindelige, at dragten på landet er underkastet ændringer, ligesom den er det i byerne, blot sker det langsommere, med 20–30 års forsinkelse. Hun gør endvidere opmærksom på, at forskellen mellem klædedragten hos småfolk i byerne og bønderne ikke var synderlig stor. Disse resultater er da også antydning af Erna Lorenzen i den meget kortfattede litteraturgennemgang, men det havde været rimeligt, om det var blevet understreget kraftigere, at de vildfarelser om folkedragterne, som bogen opponerer imod, ikke ubetinget er noget, som dragtforskerne kan drages til ansvar for. I virkeligheden stemmer de resultater, som forelægges her, ganske godt overens med det, som både J. S. Møller og Ellen Andersen kunne påvise.

På ét punkt har folkedragt-begrebet imidlertid været særlig skæbnsvangert for forskningen. Idet man opfattede bøndernes folkedragt som noget relativt selvstændigt, blev der tradition for at studere den uafhængigt af de øvrige stænders klædedragt. Man har endvidere analyseret egndragterne med hovedinteressen vendt mod de enkelte dragtdele, og disse dragtdele har man søgt at placere og datere ved at sætte dem i relation til et noget abstrakt begreb, »moddragten«, som man har ment at kunne fastlægge i tid uden samtidig at placere den i rum og på socialt niveau.

Herimod har Erna Lorenzen med fuld ret reageret. Det må være rimeligt og nødvendigt at underkaste borgerskabets dragtvaner samme grundige undersøgelse som den, der er blevet bøndernes til del, eller rettere: man må lade de to undersøgelser løbe parallelt, således at man over et længere tidsrum følger dragtudviklingen både på land og i by. Det er det, Erna Lorenzen har gjort i nærværende undersøgelse – og på det punkt betyder den et vigtigt nybrud.

For at kunne undersøge samspillet mellem land og by, må man vælge en købstad og dens opland. Som undersøgelsesområde har Erna Lorenzen valgt Århus og et landområde, som strækker sig fra Horsens

fjord i syd til Randers fjord mod nord. Derved har forfatteren opnået at inddrage materiale fra to af de områder, som man har opdelt landet i ud fra dragt-kriterier: Østjylland og Randers-egnen. Inden for dette område virker udvælgelsen af undersøgelseslokaliteter imidlertid ret tilfældig. Godserne er valgt som enheder bl.a. ud fra det argument, at der vil være en tendens til, at det enkelte gods' fæstebønder klæder sig ret ensartet. Derimod synes der ikke at ligge systematiske overvejelser bag valget af godser. Ville det ikke have været rimeligt at udvælge lokaliteterne således, at materialet var kommet til at omfatte beboere fra det frugtbare sletteland, fra de deciderede skovegne og fra de magre hedeområder ude mod vest? Samtidige skildringer viser dog, at folk i Århus har forment forskelle af den art. Jeg tænker bl.a. på Rasmus Niensens klassiske beskrivelse af to af disse kategorier i 1840'erne: På den ene side de langsomme hedeboender i deres pindevogne. »Der var noget lidenskabsløst over dette kompleks af hedeboender og hedeostude, som virker beroligende i modsætning til de flotte Hadsherreds-bønder, der i strygende fart med deres prægtige heste svingede ind i købmandens gård og straks blev trakterede med kaffe og snaps«.⁶ Man skulle umiddelbart tro, at denne forskel også måtte have givet sig udtryk i klædedragten. Om de fiskesælgende Egå-mænd fortæller Rasmus Nielsen, at de mødte op i »deres røde, uldne toplue, en kort trøje og gulhvide knæbukser«.⁷ Hvis der findes kulturgeografiske forskelle i materialet, så er de af mere tilfældig art, og de udnyttes så at sige ikke i analysen. Det forekommer mig derimod, at godstilhørsforholdet er tillagt en alt for stor betydning, som ikke retfærdiggøres af de opnåede resultater.

Da formålet med undersøgelsen har været at følge dragtskikken over et længere tidsrum, så har den i alt væsentligt måttet støtte sig til det eneste materiale, som tillader en sådan undersøgelse, nemlig skifterne. Det er som bekendt ikke noget uprøvet materiale, næsten alle tidligere dragthistorikere har benyttet sig af det i større eller mindre omfang. Sigfrid Svenssons pionerarbejde om Skånes folkedragter⁸ var baseret på en gennemgang af ca. 900 skifter, hvis oplysninger først og fremmest blev benyttet til at belyse de enkelte dragtdeles forekomst i tid og rum. En opgave af denne art gør det muligt at udnytte materialet mere mekanisk og fremlægge det i statistiske tabeller, og kort. Målsætningen med nærværende arbejde er et andet og vanskeligere. Erna Lorenzen har ønsket at sammenholde de dragthelheder – fuldstændige eller brudstykkevis – som skifterne registrerer, med ejerens geografiske, sociale og økonomiske situation, såvidt skifterne indeholder oplysninger herom. Med denne målsætning har det nok været rigtigt af forfat-

4. J. S. Møller: Folkedragter i Nordvestsjælland. Danmarks Folkeminder nr. 34. Kbh. 1926.

5. Ellen Andersen: Danske bønders klædedragt. Kbh. 1960.

6. Rasmus Nielsen: Århus i fyrreerne. Ny udg. Århus 1959, s. 16.

7. Smsts. s. 15.

8. Sigfrid Svensson: Skånes folkdräkter. Nordiska museets handlingar nr. 3, Stockholm 1935.

teren at vige tilbage for en statistisk behandling – med de faldgruber den rummer – og at koncentrere sig om at underkaste materialet en rent kvalitativ analyse.

Skifterne er et overordentligt vanskeligt materiale at arbejde med, navnlig når man som her skal søge at rekonstruere den sociale og kulturelle virkelighed bag registreringerne. Jeg skal ikke komme nærmere ind på de kildekritiske problemer, som dette materiale er behæftet med; gennem bemærkninger ved gennemgangen af de enkelte skifter viser forfatteren, at hun kender problemerne, omend hun ikke altid er lige opmærksom på dem. En samlet kritisk vurdering af skiftematerialet havde dog nok været på sin plads, og hertil kunne hjælp være hentet bl.a. i N.-A. Bringéus' behandling af de kildekritiske problemer under en etnologisk synsvinkel.⁹

Rekonstruktionen af dragtbrugen ud fra skifterne har flere faser. Den første består i at slutte fra term til dragtdel, og allerede dette kan volde betydelige vanskeligheder, fordi dragttermene ofte er underkastet store betydningsændringer i tid og rum. For at kunne tolke ret kræves der et meget betydeligt kendskab til og overblik over såvel det bevarede dragtmateriale som de skriftlige kilders omtale af dragtbrugen. Det er mit indtryk, at Erna Lorenzen har klarlagt det vanskelige identifikationsarbejde så godt, som det er muligt ud fra det materiale, som står til vor rådighed – om end hun måske nok nu og da bevæger sig på ret tynd is.

Endnu vanskeligere bliver det imidlertid, når man kommer til rekonstruktionens andet led: at slutte fra dragtelementet til dets funktion og betydning. En dragtdels betydning afhænger som bekendt af den samlede dragsammenhæng, hvori den anbringes, og af den situation, hvori den kommer til anvendelse. Ja, blot selve den måde hvorpå den bæres eller præsenteres, kan spille en helt afgørende rolle. Et outreret eksempel herpå er dragter af toga-typen, som uden at snit eller materiale ændres kan bruges til at udtrykke en lang række forskellige ting. Således har en etnologisk undersøgelse af den etiopiske toga¹⁰ vist, at bæreren med den kan markere ikke blot sin sociale og erhvervsmæssige status, men også sin sindstilstand, sit ønske om social kontakt eller ej og endvidere den sociale situation, han skal optræde i, og den rolle han ønsker eller er udsat til at spille ved den.

Det er et stort held for Erna Lorenzen, at vi ikke er et togabærende folk, for så havde skiftematerialet ikke kunnet hjælpe ret langt. Vor dragt er altid sammensat af enkeltdele, som kan kombineres på forskellig måde. Men selv når det gælder nogle af disse enkeltdele, møder vi togaproblemet, omend i mindre målestok. Sigfrid Svensson har givet et malende udtryk herfor i noget, som han selv kalder en »hårdhæn-

det dissekering« af den skånske folkedragts hovedklæde: »Vi plockar av knappålarna ur huvudbonaderna, tager bort underlagen, löser upp knutarna och släter ut vecken. Allteftersom detta pågår finner vi, att de inbördes olikheterna försvinnar mer och mer. När de olika plaggen ligger upplösta är det helt enkelt svårt att säga vilket som är vilket. De till det yttre så komplicerade huvudbonaderna viser sig i ett flertal fall till sin väsentlig del bestå af kvadratiska linnedukar, som lagts i trekant och bundits över huvudet.«¹¹

Også Århus-egnens hovedbeklædning består af relativt simple dele, som kan kombineres på forskellig måde, men netop de derved opnåede forskelle er det jo, som gør det muligt for folk nogenlunde at stedfæste hinanden. Nu er man jo, når det drejer sig om hovedtøjerne på Århus-egnen, i den heldige situation, at der er bevaret en hel del af dem, således at de stykker, der nævnes i skifterne, kan kombineres med støtte i de bevarede hovedtøjer. En ikke-dragtspecialist må imidlertid spørge, om det overhovedet ville have været muligt at skitsere egnsforskellene i hovedtøjerne, hvis man kun havde haft skifterne at bygge på – og videre om der ikke kan have været egnsforskelle, som var baseret på andre detaljer, som ikke mere lader sig påvise, fordi vi savner et konkret materiale i form af genstande og billeder? Og lad mig understrege, at dette langt fra er et spørgsmål om petisser, for det er jo meget ofte de små ting i dragten, som er betydningsbærende. Hamburg er fra gammel tid berømt for de særpregede dragter, som bønderne fra omlandet bar, når de solgte deres produkter på storbyens torv. Ulrich Bauche, som har interesseret sig for disse dragter, gør imidlertid opmærksom på, at de kun adskiller sig lidt i grundbestanddele og snit. De øjnefaldende variationer beror på den forskellige måde, dragtdelene kombineres på. Det kan være måden et tørklæde bæres om halsen eller de fastlagte farvesammensætninger i dragten, men den største signalvirkning har dog hovedtøjerne.¹²

Inden vi går over til at diskutere undersøgelsens resultater og tolkningen af dem, så vil jeg komme med et par enkelte bemærkninger om selve fremlæggelsen af skiftematerialet. Erna Lorenzen har ønsket at fremlægge skifternes oplysninger på en sådan måde, at alle de relevante oplysninger om dragtbrugerens og hans situation kommer med. Dette vanskelige problem er løst ved en dobbelt-præsentation af stoffet: I nogle store tabeller er hvert skiftes detaljerede dragtoplysninger opstillet systematisk ved hjælp af et forkortelses system, og sideløbende hermed er der i en fortløbende beskrivelse for halvtreds år ad gangen gjort rede for dragtskikken i Århus og på de udvalgte godser, illustreret med talrige eksempler hentet fra skifterne. Købstadsmaterialet og landmaterialet er be-

9. N.-A. Bringéus: Bouppteckningar som etnologisk källa. Vetenskapssocieteten i Lund årsbok 1974.

10. Simon D. Messing: The Nonverbal Language of the Ethiopian Toga, i: *Antropos* 55 (1960).

11. Sigfrid Svensson: Överdrifternas betydelse i folklig dräkt, i: Svensson (ed.): *Folklig dräkt*. Lund 1974.

12. Ulrich Bauche: Die Kleidung der ländlichen Händler auf dem Hamburger Markt, i: Kaufmann (ed.): *Stadt-Land Beziehungen*. Göttingen 1975.

skrevet ud fra forskellige principper: i det første tilfælde er materialet disponeret efter en dragtsystematik, i det andet er beskrivelsen opdelt efter godser, og under dem igen i nogle grove socialgrupper: gårdmænd, husmænd/håndværkere, tyende, blandet miljø – grupper som ikke sjældent omfatter et eller to skifter.

Jeg forstår godt, hvorfor forfatteren har valgt at gennemgå materialet på forskellig måde i by og på land, men det bevirker, at det for læseren er svært at sammenligne forholdene i de to områder. I det hele taget synes jeg, at den store bog er noget vanskeligt at orientere sig i, og det kunne der godt være gjort lidt for at afhjælpe. Det ville således have været en stor behagelighed, hvis årstallene havde været anbragt som klummetitel på hver eller hver anden side, således at man ved et opslag kunne se, hvor man var henne tidsmæssigt. Også tavlerne vil jeg klage lidt over: Hvor de er omløbende, burde de mange spalteeverskrifter eller i hvert fald spaltnummeret have været gentaget på den følgende side. Som det står nu er det faktisk meget svært at holde styr på.

Med det store og brogede materiale, der er fremlagt, har Erna Lorenzen tegnet et billede af dragtskikken i en enkelt egn og beskrevet dens variationer over tid og mellem forskellige sociale lag, et billede som er langt mere detaljeret og differentieret end det, vi hidtil har kunnet danne os. Det er vist med al ønskelig tydelighed, at dragtskikken på landet er underkastet ændringer, som den er det i byerne, skønt forløbet er langsommere, og nyhederne slår senere igennem. Den gamle romantiske forestilling om, at bønderne i hver egn fra arilds tid har haft en særegen dragt, må således være forsvarligt manet i jorden for dem, som ikke allerede forlængst måtte have erkendt dette.

Men hvad har forfatteren da at sætte i stedet for denne forældede forklaringsmodel? Som nævnt er målsætningen den i og for sig prisværdige at lade livet i al dets brogede mangfoldighed komme til orde, således at man kan se, hvilken uendelighed af forskellige faktorer, der har været bestemmende for det enkelte individs dragtbrug. Bagdelen ved en sådan fremgangsmåde er imidlertid, at det populært sagt bliver vanskeligt at se skoven for bare træer. Det må være opgaven for al forskning af menneskelig kultur at søge at afdække de regelmæssigheder, som skjuler sig bag mangfoldigheden, og det synes jeg ikke helt er lykkedes her.

De mere generelle slutninger, som drages af det fremlagte materiale, synes ikke altid lige overbevisende. Der opereres såvidt jeg kan se med en meget enkel hypotese, som anses for verificeret af materialet, nemlig at alle stræber efter at ligne byboerne eller andre, som socialt står et trin over dem selv. Hvor meget den landlige dragt ligner købstaddragten bliver derfor

en funktion af dels økonomisk formåen, dels afstanden til og kontakten med købstaden. I god overensstemmelse hermed forklarer forfatteren de enkelte områder, som i nyere tid har haft en mere markant egnsdragt med faktoren: isolation. Eller – citeret fra forfatterens egen sammenfatning: »Kun på afsides og isolerede steder har man dyrket »egnspræg« i dragterne«.

Dette er imidlertid en generalisering, som næppe er holdbar, for hvor er det vi finder disse virkelig markante egnsdragter? Ja, det er jo bl.a. i umiddelbar nærhed af vor største by, København. Det er blandt de velhavende bønder på Hedebo-egnen, som havde nære kontakter til hovedstaden – det er hos Amager-bønderne, som aflagde hyppige besøg i København for at sælge deres grønsager og andre produkter – og det er hos fiskerne i Skovshoved, som på samme måde havde københavnernes som kunder. Det er altså hos folk, som har rig lejlighed til at se og lære alt det nye, og som kun kan kaldes isolerede for så vidt i hvert fald amagerne og skovserne synes at have haft ret snævre giftermålsfelter, som kan have underbygget følelsen af gruppesolidaritet, »vi« over for »de andre«. ¹³

Hvad er da forklaringen på disse eksotiske dragters tilstedeværelse i Københavns umiddelbare nærhed? En del af den må utvivlsomt søges i dragtens salgsfremmende virkning. Det er dog næppe det vigtigste og primære. For Hamburgs vedkommende – hvor man som nævnt har det samme fænomen – har Ulrich Bauche peget på, at de velhavende og privilegerede marskbønder, som handlede i Hamburg, med dragten ønskede at distancere sig fra gruppen af indfødte gadehandlere, som de følte sig højt hævet over, og noget lignende kan meget vel have været tilfældet i København, hvor f.eks. skovserkonerne mødtes med en gruppe fiskekoner, som tilhørte det københavnske proletariat. ¹⁴

Særpræget og sejlivet egnsdragt finder vi endvidere på øer som Læsø og Fanø. Men er det her den afsides beliggenhed, der er afgørende? Næppe, for der er andre lige så isolerede øer, hvor dette fænomen ikke kendes. Mere afgørende er antagelig disse øers særlige erhvervsgrundlag: søfarten. En selvbevidst skipperbefolkning vil naturligt nok søge at lægge afstand til bønderne inde på det faste land, som de ikke føler nogen samhørighed med. Når mændenes dragt de pågældende steder samtidig viser skiftende moder, så må det være fordi de ønsker at understrege tilhørsforholdet til den internationale sømandsstand.

Forfatteren fastslår s. 244, at afhandlingen ikke er »dragthistorie i egentlig forstand«, men er en undersøgelse af byfolkenes tøj i Århus kontra det omliggende landområde. Det kan derfor undre, at den litteratur, der er benyttet, næsten helt er begrænset til

13. Birgit Vorre: Fiskerkonerne ved Gammel Strand. En etnologisk undersøgelse af fiskekonernes handelstradition og erhvervsforhold i ældre og nyere tid. Utrykt specialeopgave i Europæisk etnologi. Brede 1975.

14. Smsts.

netop dragthistoriske værker og kun omfatter meget lidt uden for Danmark og de nærmeste naboer. At studere dragt er jo ingenlunde at betragte jomfruelig jord – snarere må det i dag betegnes som et modestudieobjekt, som har tiltrukket sig antropologers, sociologers, semiologers og mange andres opmærksomhed. Det er ikke noget tilfælde, at man i 1970 fremdrog et arbejde fra 1937 af den russiske forsker Petr Bogatyrev og lod det oversætte til engelsk med titlen »The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia«. ¹⁵ Bogatyrev er nemlig den første, som har forsøgt at analysere et traditionelt folke dragtmateriale fra Slovakiet efter lingvistiske principper. Dragten beskrives som et sprog, et system af tegn, som kan give information til andre om dragtens bærer – hans eller hendes regionale tilhørsforhold, sociale status, alder, stand, hvilken situation dragtbæreren optræder i, og hvilken rolle den pågældende spiller. At klarlægge koden bag dragtens kommunikationssystem må derfor være forskerens måske vigtigste opgave. Nu ved jeg godt, at det er meget begrænset, hvor meget af koden man kan afdække, når man er henvist til at bygge på skiftmateriale – det har vi jo allerede været inde på. Men jeg tror alligevel, at der kunne være tilført afhandlingen nye synsvinkler, hvis forfatteren havde tænkt lidt mere i de tankebaner, som Bogatyrev og andre har fulgt.

Der er imidlertid en anden og måske mere nærliggende litteratur, der savnes. Sigfrid Svenssons disputats om Skånes folkdrakter er nævnt, men ikke hans skelsættende lille bog om »Bygd och yttervärld«, ¹⁶ som i en række mindre afhandlinger netop diskuterer nogle af de problemer, som forfatteren her står overfor: Hvorledes spredtes kulturelle nyheder, hvordan foregår kulturformidlingen mellem by og land etc. Den er tilmed for en stor del bygget på dragtmateriale, nemlig i de tre afsnit om »Svart och vit konfirmationsdräkt«, »Bindmössan och dens föregångare i svensk folkdräkt« og »Dräktlyx i Ångermanland«. Bindehuen er i 1700-årenes Skåne de fines hovedtøj, almuen bruger tørklæde. Herskaberne og embedsmandsklassen på landet har, skriver Sigfrid Svensson, stort set fulgt modevekslingerne i samme udstrækning som købstædernes borgere. Derved har altså almuen midt iblandt sig haft mulighed for at se dragter af andet snit og materiale end bygdens egne. Men det var klæder for »herrskep och stadsbor« og ikke noget, som bondeklassen vedede eller ville efterabe. Den direkte indvirkning herfra på bygdedragten har derfor i reglen været ubetydelig. Der har skullet formidlende kræfter til, for at nyheder fra »yttervärld«

den« skulle have nogen indvirkning på bondetraditionen i bygden. Derimod træffer man ikke sjældent det nye hovedtøj blandt fx. håndværker- og soldaterhustruer, som står lavt på den sociale rangskala, men ikke tilhører den egentlige bondestand.

»Bygd och yttervärld« starter en diskussion indenfor svensk etnologi om mekanismerne bag innovationernes spredning: foregår de i første række horisontalt, inden for samme sociale lag, fra sogn til sogn, eller optræder nyhederne snarere som punktvis nedslag, forbundet med en vertikal spredning? Utalige afhandlinger har ydet bidrag til belysning af disse problemer, og en samlet oversigt og vurdering af diskussionen findes i Mats Rehnbergs disputats om »Ljusen på gravarna«. ¹⁷

Der er imidlertid endnu et hovedværk i svensk etnologisk litteratur, som jeg gerne vil henlede opmærksomheden på, fordi det behandler de samme problemer, men set under en anden synsvinkel. Det er Börje Hanssens ofte oversete disputats fra 1952 om »Österlen« med undertitlen »En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne«. ¹⁸ Det er den mest systematiske behandling af de sociale og kulturelle relationer i en købstad og dens opland i det tidsrum, som også Erna Lorenzen arbejder med, og den burde derfor have været flittigt konsulteret. »Österlen« har sin styrke i den utraditionelle måde at angribe problemerne på, og de nye synsvinkler på stoffet. Befolkningen i området kan ud fra et kulturelt synspunkt groft opdeles i to hovedkategorier, som har hver deres karakteristiske aktivitetsfelt, som Börje Hanssen kalder det, og hver deres værdinormer og livsstil, som bl.a. lader sig aflæse af navneformer, boligindretning og klædedragt. Skellet mellem de to kategorier følger ikke den geografiske grænse mellem by og land – og Börje Hanssen foretrækker derfor at kalde disse kategorier henholdsvis »pagane« og »urbane« grupper. Den første kan nærmest sættes lig med det gamle begreb almuen, mens den anden står for herskabs- og købstadsfolk. Der kan såvel påvises grupper med pagan livsstil i købstadens nedre lag, som urbane grupper på landet. Som indikator for de kulturelle attituder bruger Börje Hanssen som nævnt bl.a. møbler og dragt, og det er derfor naturligt, at også han har inddraget skiftematerialet i sin undersøgelse.

En lignende anvendelse af skifteregistreringerne som kulturel indikator er iøvrigt også blevet praktiseret på dansk materiale, nemlig af Georg Hansen i hans to studier over præsten og degen på landet i det 18. årh. ¹⁹ Han kommer her til det

15. Petr. Bogatyrev: The Functions of Folk Costume in Moravian Slovakia. Approaches to Semiotics 5, Paris 1971.

16. Sigfrid Svensson: Bygd och yttervärld. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition. 1942, ny udg. 1969.

17. Mats Rehnberg: Ljusen på gravarna och andra ljusseder. Nordiska museets handlingar 61. Stockholm 1961.

18. Börje Hanssen: Österlen. En studie över social-antropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne. Stockholm 1952.

19. Georg Hansen: Degnen. Kbh. 1944. – Præsten. Kbh. 1947.

resultat, at degnen i økonomisk henseende nærmest var at sidestille med bønderne, men hans hjem var derimod oftest en nær efterligning af præstens. Årsagen til forskellen mellem degnehjemmet og bøndernes boliger lå da »ikke i de økonomiske kår«, siger Georg Hansen, »men i forskellige interesser, d.v.s. i forskellig kulturel indstilling. For adskillige degnehjems vedkommende har det været et offer at præstere det flotte udstyr, et offer man påtog sig for at tilfredsstille de interesser, det naturligt førte med sig at være degn. Bønderne derimod kunne i almindelighed ingen særlig interesse have i at udstyre deres hjem på fornemmere vis end deres lidt ringere stillede nabo, idet det ikke ville rykke dem synderligt til vejs i samfundet, tværtimod skabe misstemninger i det indbyrdes forhold gårdmændene imellem.«

De regelmæssigheder og sammenhænge, som den her citerede litteratur har påvist, kan man også skimte i det skiftemateriale, som Erna Lorenzen har fremlagt, men det er et forhold, som hun kun strejfer og ikke tager op til mere systematisk behandling. I praksis bruger forfatteren imidlertid dragten som indikator for gruppetilhørsforholdet. Nogle eksempler herpå kan citeres: »Disse to mænd var ikke bønder, hvad deres gangklæder klart viser« (s. 82). Om en møllers bo: »Med alt dette har enhver tydeligt kunnet se, at manden ikke var en almindelig bonde, og det har også været meningen« (s. 158). Om en anden møller siges: »En gul kjole, en hvid af nankin og to tilsvarende veste og brystdug af købetøjer, der er vurderet sammen med andre ting, fortæller i forbindelse med paryk tydeligt om de midler, man brugte for at demonstrere, hvor man selv mente, man hørte hjemme« (s. 232). »Tøjet tyder på, at han var den ældre mand, som måske ikke hørte til den egentlige bondestand« (s. 229). Og nogle eksempler fra købstaden: »Faktisk må hagehatte betragtes som et udtryk for, at kvinder, der havde den, var af landlig oprindelse, uanset de velstands-dragtdele, som de iøvrigt har haft« (s. 104). Hestehandler Mikkel Madsen og et par andre mænd henføres til samme gruppe i hvert fald til dels på basis af deres dragt (s. 123). S. 208-09 får vi i et lille fint glimt af de landligt prægede tjenestekarle i byen: »Alle havde samme ambitioner, sølvur, flotte piber og helst stribede veste. I tøjet synes de ikke at have stræbt for at ligne »de fine«; det passede sig sikkert ikke i deres stand. Når de endelig i stiveste pynt var i den blå frakke eller overkjole, brugte de heller ikke kraver med krøs, men nøjedes med tørklæde eller flip. Alligevel har disse mænd fra landet, der ikke var forsørgere, sandsynligvis været nok så godt klædte som mangen en daglejer eller lille handlende – og så havde de altså sølvuret og piben med sølvbeslag.«

Der er således helt klart visse dragtting på landet, som viser et urbant tilhørsforhold – og på samme måde er der dragtdele i byerne, som kun findes i grupper, som Börje Hanssen ville kalde »pagane«. Hvad er det da for folk på landet som i deres dragt viser urbane attituder? Ja, det er for det første folk, som bor på landet, men som hører til i de højere

stænder, ofte med tilknytning til herregårdene. Flere af dem afslører sig klart ved navnene, som Erna Lorenzen selv gør opmærksom på. En sådan person er Anne Michelsdatter Lerche i Viby på s. 73. Om hende siger forfatteren: »Hun har ligget højt over almindelige gårdfolk og samtidig været en inspirationskilde til deres påklædning«. Ja, har hun nu det? Set i lyset af de undersøgelser, som jeg før henviste til, ville man på forhånd stille sig tvivlende hertil, og materialet viser da også, at det netop ikke er de almindelige gårdfolk, som efteraber de fine på landet.

Men hvem er det da? Ja, det er en ret broget flok, som vi i teksten finder dels under betegnelsen »Blandt miljø«, dels under rubrikken »Husmænd, håndværkere o.l.« Møllerne skiller sig klart ud, degnene også, og så er der i hvert fald visse håndværkere som viser tydelige urbane attituder: S. 154 efterlader mureren i Halling sig en gammel sort kjol og tre parykker. S. 163 finder vi hele 4 parykker hos en skomager i Ormslev. Disse eksempler viser, at det er her – som hos Georg Hansen – ikke er økonomien, der er afgørende. Er der mon nogen, selv velstillet, gårdmand, som har efterladt sig en paryk?

I auktionsprotokollerne har Erna Lorenzen fundet et udmærket supplement til skifteregistreringerne. Det samme materiale har Börje Hanssen udnyttet i afhandlingen om Österlen, idet han mener at kunne påvise, at landbefolkningens forskellige attituder kommer klart frem gennem de ting, der efterspørges og hjembringes ved auktionerne. Det forekommer mig, at de samme tendenser gør sig gældende i det materiale, som er fremlagt i Erna Lorenzens disputats (f.eks. s. 82), selvom forfatteren har lagt vægt på det modsatte, nemlig auktionerne som et middel til spredning af fine ting ud over det miljø, hvor de egentlig hører hjemme. Jeg tror, det havde lønnet sig at arbejde lidt mere med dette spændende materiale.

Afhandlingen viser altså, at der i enhver tidsperiode har været bestemte dragtdele, som var utænkelige i henholdsvis landligt og borgerligt miljø. Det må da være disse ting, som er de egentlig betydningsbærende led i dragten, når det drejer sig om modsætningen by:land. Andre dele af dragten kan have haft andre funktioner eller betydninger. Den sociale kontrol i gårdmandsklassen på Århus-egnen synes at have tilladt et ret stort spillerum på dragtens område, således at påklædningen har kunnet variere inden for ganske vide rammer. Det har givet de førende gårdmænd – som man nu og da kan skimte i materialet – mulighed for at optage nyheder, som, når de éngang havde passeret det »kulturelle filter«, synes at være blevet efterstræbt af alle i gruppen. S. 173 karakteriserer Erna Lorenzen træffende »det ganske særlige spil«, som har fundet sted i mellemklassen af gårdmænd og bedre stillede husmænd: »For det første gik en stræben mod at få det tidligere nævnte så eftertragtede blå tøj, så man kunne ligne de andre og ikke stå tilbage. For det andet gjaldt det om at få dette symbol stadset mest muligt op; det skulle helst være af klæde, i hvert fald vesten, og i denne skulle være flest mulige sølvknapper, helst over 30.« Med få ord har

forfatteren her karakteriseret de processer, som fører mod en ensartet påklædning inden for bondestanden, og som samtidig rummer kimen i sig til de ekstreme udviklinger – navnlig på hovedtøjernes område –, som europæisk folkedragthistorie er så rig på.

Bogatyrev har gjort opmærksom på, at man i dragten kan markere aldersgrupperne på to måder. Har man at gøre med en kraftigt udbygget egnsdragt, vil disse forskelle være normeret i dragtsystemet, mens forskellene andre steder kommer frem ved, at der er generationsforskel i tøjet.²⁰ I et område som Århus-egnen, hvor ændringerne sker så relativt hurtigt, vil nyt og gammelt netop på den måde komme til at vise aldersgrupper, hvad skiftematerialet jo også tyder på.

Skal vi forstå forudsætningerne for det folkedragtbegreb, som skabes i løbet af det 19. årh., så er det meget vigtigt, at vi gør os klart, hvad der sker i den tidsperiode, som så at sige har leveret materiale til dette begreb, altså groft sagt fra landboreformerne og frem til midten af 1800-årene. Herom siger Erna Lorenzen på s. 267: »De sidste årtier af 1700-årene og fortsættende videre ind i 1800-tallet har vist en stadig større udjævning mellem by og land« – og på s. 241 siges om udviklingen i Østjylland i perioden 1800–1850: »Man brød sig mindre og mindre om at se anderledes ud, det hele var et spørgsmål om at nedbryde de gamle, men usynlige skranke«. Rigtigheden af disse udsagn står og falder med, hvor man lægger vægten. Det er utvivlsomt rigtigt, at den øgede købekraft fører til, at bønderne i stigende grad anvender købetøj fra byerne, men ser man på de detaljer, som alene er betydningsbærende med hensyn til forskellen by:land, så har disputatsen givet mig det indtryk, at forskellene snarest bliver uddybet omkring 1800. Tager man f.eks. skifterne fra de Marselisborg-bønder, som altid fremhæves som de mest købstadprægede, så er noget af det, der falder i øjnene, mændenes mange sølvknapper og kvindernes rige hovedtøjer. Er ikke begge dele på dette tidspunkt noget, hvorved den velstillede bonde klart har skilt sig ud fra. – og ikke mindst – fra almueklassen i købstaden?

Jeg må indrømme, at jeg har noget svært ved at holde styr på problemerne omkring hovedtøjene, bl.a. fordi de behandles i flere omgange, og jeg kan heller ikke blive helt klar over, hvordan Erna Lorenzen tolker dem. Det siges, at hovedtøjene bliver kostbarere på landet, man gør mere ud af dem, de bliver velegnede til at markere status. Samtidig med den kraftige udvikling af denne dragtdetalle, sker der en differentiering, således at der udskiltes nogle mere eller mindre klart markerede egnstyper. På s. 260 skriver forfatteren, at det set ud til, at hovedtøjsforskellene indtil o. 1800 har været beskedne mellem byens jævne lag og folk på landet og sandsynligvis også mel-

lem de enkelte egne. »Omkring 1800 er afvigelseerne nok blevet mere iøjnefaldende.« S. 265 siges det, at en kone fra Århus i begyndelsen af 1800-årene kunne se forskel på én fra Randerseggen og én fra Hads hd., hvis de var iført stadshovedtøj, men at Århus-konen måske selv har lignet hende fra Hads hd. Hvad er det for en kone fra Århus? Havde hun råd til det dyre gårdmandskone-hovedtøj?

Når Erna Lorenzen i det følgende citerer Algreen-Ussings beskrivelse af åbningen af stænderforsamlingen i Roskilde 1835, så må det vel være for at bestyrke formodningen om ligheden mellem by og land. Udtalelsen om, at »alle madammerne har fået silkekjole på, og gaderne flimrer af gyldenstykkeshuer«, tolkes sådan, at madammerne går med landlige guldnakker. En madamme var som bekendt før midten af det 19. årh. en betegnelse, der brugtes om koner, hvis mænd ikke havde rang, men som var hævet over almuestanden. Det må være dem, der har fået silkekjoler på, mens de kvinder, hvis nakker glimter på gaderne, er almuekoner, sandsynligvis de bønderkoner, som er strømmet ind til byen på festdagen.

Undersøgelser i bl.a. Ungarn har vist, at bønder i en opgangsperiode kan reagere på to helt forskellige måder: Enten ved at stræbe efter at overtage borgerlige normer i f.eks. boligindretning og dragt – eller ved at udvikle en kultur af en mere eller mindre særpræget karakter. Det sidste sker i Ungarn i begyndelsen af det 19. århundrede og manifesterer sig bl.a. i en kolossal udvikling af dragtsærpræget, men baseret på materialer købt i byerne.²¹ Herhjemme har vi fra og med velstandsperioden i 1850'erne klart en tendens til, at bondebefolkningen søger at efterligne købstædernes i dragt og boligindretning, mens vi i de første årtier efter landboreformerne snarere har at gøre med en opblomstring af en særlig bonde- eller almuekultur. Det er i årtierne omkring 1800, at langt det meste af det, vi i dag gemmer på museerne som folkekunst, er blevet til, og det er formentlig også disse år, som skaber en væsentlig del af det egnsærpræg i den landlige påklædning, som senere fryses fast i folkedragtbegrebet. Jeg mener, at man med god ret kan se Århus-Randers-egnens hovedtøjer og visse andre særtræk som en lille brik i dette mønster.

Med de ting, jeg her har været inde på, har jeg villet prøvet at pege på nogle synsvinkler, som jeg tror kunne være frugtbare for det fremlagte arbejde, samt antyde nogle alternative forklaringsmuligheder. Hvis Erna Lorenzen havde været mere fortrolig med den etnologiske forskning, ville analysen, som ligesom er stoppet på halvvejen, formentlig kunne have været gennemført med sikrere hånd. I den foreliggende form er disputatsen om Århus-egnens dragtskik imidlertid et både stort og fortjenstfuldt værk, som har sin styrke dels i det meget omfattende dokumentationsmateriale, som er bearbejdet og fremlagt, og dels i det

20. Bogatyrev anf. arb. s. 64 ff.

21. Tamas Hofer: Phasen des Wandels im östlichen Mitteleuropa im Lichte kultur-anthropologischer Theorien, i: Wiegmann (ed.): Kultureller Wandel im 19. Jahrhundert. Göttingen 1973, s. 251 ff.

nybrud, som sammenstillingen af by og land i en samlet undersøgelse repræsenterer. Den digre bog vil blive benyttet flittigt af forskere i de kommende år, for hverken Erna Lorenzen eller vi andre er blevet færdige med de problemer, som det store materiale rummer.

Bjarne Stoklund

Arne Gammelgaard: Fra almueskrifter til bibliotek, Hammel biblioteks historie. Udgivet af Lokalhistorisk Samling, Hammel 1976. 21 s., ill.

Det er nu forbavsende, hvor meget man kan få at vide om Hammel i denne lille publikation, der jo først og fremmest vil fortælle om arbejdet med at vække folks interesse for at bruge bøger. Det lille hæfte er forfattet som en hilsen til nye lånere ved biblioteket i Hammel, og det udleveres gratis til disse (og andre interesserede) i bibliotekets udlån. Arne Gammelgaard fortæller kort og fyndigt i små, særskilte artikler om begivenheder, personer og institutioner af betydning for udviklingen »fra almueskrifter til bibliotek«.

Historien tager sin begyndelse med godslægen på Frijsenborg siden 1770, Johan Christian Bredefeldt. Bredefeldt havde en stor privat bogsamling, og han lånte gerne egnens beboere sine bøger. Da han døde i 1804, stiftede man Bredefeldts Mindelegat, som havde til formål at foretage indkøb af almueskrifter, som skulle uddeles til bønderne og forelæses for dem af lærerne. Bredefeldts Mindelegat fik betydning for driften af biblioteket i Hammel, lige til dette ved kommunalreformen af 1970 blev et regulært kommunalt anliggende. Selve biblioteksvæsenet i Hammel fik sin start med Biblioteksforeningen af 1914, og i 1915 kunne Hammel Sogns Folkebogsamling begynde sit udlån; undervejs i fremstillingen giver Gammelgaard læseren små indblik i kulturelle og politiske aktiviteter i sognet før og efter århundredskiftet: Han fortæller f.eks. om »Gjern Herreds teologiske Læseforening« fra 1854 og om en folkelig bog-samling, hvis indhold man dog først er blevet bekendt med efter udsendelsen af denne pjece, – og vi hører om Socialdemokratiets betydning for oprettelsen af biblioteket i Hammel. Gammelgaard interesserer sig især for samspillet imellem det private initiativ og det offentliges indsats, og er åbenbart bekymret over den nye kommunale struktur, hvor offentligheden ikke tager del i oplysningsarbejdet. Man må dog undre sig over en kommentar til det store udbud af skolebiblioteker, der er en følge af det kommunale ansvar: »Er der snarere grund til at frygte en overmætning?« Fordi der findes et stort biblioteksvæsen *til rådighed* for de unge?

Som man vil se, er denne uprætentiøse tryksag mere end blot en pjece fra biblioteket. Den er en lille lokalhistorie. Og jeg synes, at den er værd at fremhæve for sin måde at skrive historie på. Det er en god idé, at tage sit udgangspunkt i en central institu-

tion i bysamfundet, som f.eks. biblioteket, hvis man agter at skrive lokalhistorie. Man kan ikke undgå at berøre væsentlige sider af sognets eller byens liv i sin fremstilling, men den saglige orientering (som her, omkring biblioteket) betyder, at man er nødt til at vurdere alle sine indfald under samme synsvinkel, og man vil blive nødt til at sortere uvedkommende ting fra. Men på den måde kan det kun blive bedre historie – og bedre fortælling. Mange, der sysler med sognehistorie, kunne lære af Gammelgaards måde at gribe sit stof an på. Det er en god velkomst biblioteket og Lokalhistorisk Samling i Hammel giver lånerne med hjem.

Steen Ove Christensen

Hans Henrik Engqvist: Tjele, en midtjysk herregårds bygningshistorie. Foreningen til gamle bygnings bevaring 1974. 97 sider, ill. Kr. 67,50.

N. J. Israelsen: Johan Gottfried Hödrich – bygmester i Viborg. Foreningen til gamle bygnings bevaring 1975. 76 sider, ill. Kr. 33,00.

Det er næppe Foreningen til gamle bygnings bevarings mindste fortjeneste, at det bygningshistoriske studium i Danmark ikke helt er døet ud, selv om tilskyndelser fra det kunsthistoriske universitetsstudium ikke i større omfang synes at have været til stede. Siden sin stiftelse i 1907 har foreningen så at sige hvert år udsendt et – og i de senere år endog flere – skrifter med bygningshistorisk emne, indtil for nylig lidt omstændeligt anført som »hefter« inden for løbende »rækker«, og betegnet: »meddelelser«. Men selv om indretningen i faste skriftserier er opgivet, fortsætter den nu 70-årige forening udgivervirksomheden med uformindsket kraft, og det både i henseende til omfang og indhold.

En så kontinuerlig aktivitet i den kulturelle oplysnings tjeneste er vist noget at et særsyn – og i øvrigt ikke mindre det forhold, at foreningens publikationer i de mange år er blevet redigeret af blot to mænd, dr. phil. Vilh. Lorenzen indtil 1948, og derefter overinspektør ved Nationalmuseet Harald Langberg. En nok så sørgelig kontinuitet ligger derimod i, at de omstændigheder, der i 1907 fik forstandige folk til at samles i Foreningen til gamle bygnings bevaring – den nødstilstand, landets historiske bygninger dengang befandt sig i – trods al lovgivning og sympati i det mellemliggende tidsrum ikke har forbedret sig så meget, at der ikke i dag er mindre grund til at stå sammen om foreningen og dens arbejde for at skabe forståelse for historisk værdifuld bebyggelse.

Vil man have folk i tale, må man kunne gøre sig forståelig – og forstå at motivere folk for det, man taler om. Det har Foreningen til gamle bygnings bevaring altid kunnet, og det skønt intet kan være

vanskeligere at fremstille, end netop det særlige, der gør bebyggelse til »arkitektur« – og det tilsyneladende almindelige til noget usædvanligt, eller i hvert fald usædvanligt interessant. Man kunne også sige: at overbevise de ligeglade om, at deres omgivelser ikke kan være dem ligegyldige, og de uvidende om, at de ikke kan undvære viden – selv ikke på felter, de aldrig har vidst eksisterede. Der må lægges et pædagogisk grundlag for enhver videnskab, der ikke vil udarte. Netop denne binding til den konkrete virkelighed er det, der gør bygningshistorien til en historisk (socialhistorisk, kulturhistorisk) nok så meget som en kunsthistorisk disciplin.

De to skrifter, Foreningen til gamle bygningsbevaring i 1974 og 1975 lod producere og udsende til sine medlemmer, illustrerer udmærket, hvad der her er tale om. Det drejer sig om bygningshistoriske studier, der anvender vidt forskellig metode efter det foreliggende materiales art, men hvor resultatet i begge tilfælde er til at bygge videre på, fordi der aldrig sluttet længere, end grundlaget kan bære. Bygningshistorie er, når det drejer sig om det relativt anonyme byggeri, ikke et spørgsmål om stilkritik, men om anvendt historisk metode.

Docent ved kunstakademiets arkitektskole, arkitekt m. a. a. *Hans Henrik Engqvists* bog om Tjele er en grundlæggende fremstilling af den midtjyske herregårds bygningshistorie fra middelalderen til nutiden, som denne afspejler sig i det usædvanligt sammensatte og komplicerede, men i øvrigt såre maleriske og velbevarede lille bygningsanlæg. Det er et skrift, der både hvad indhold og udstyr angår slutter sig smukt til Engqvists tidligere publikationer, hvor enkelte huse er taget ud af rækken og underkastet nøje granskning. Redegørelsen er primært baseret på forfatterens egne, siden 1948 foretagne tekniske undersøgelser af monumentet, naturligvis suppleret med arkivalisk materiale, først og fremmest i form af synsforretninger og inventarlist. Men da den ældste foreliggende synsforretning er fra 1685, betyder det, at vi for hele anlæggets tilblivelseshistorie væsentligst har de bygningsarkæologiske udsagn at støtte os til. Det er til gengæld ret imponerende, hvad Engqvist kan få ud af det i enhver henseende så træge materiale, som kalk og mursten udgør. Led for led bygges bevisførelsen op på oplysninger om dørnicher, vinduesbredder og falmede farvespor i kalken.

Tjeles ældste fløj, det oprindeligt isolerede stenhus sydligst i gårdsanlægget, Sønderhuset, der efter al sandsynlighed, med sine 1,25 m svære mure af tegl og kampesten, synes opført af Mogens Lauridsen Løvenbalk i det 16. århundredes begyndelse og i hvert fald før Grevens Fejde, skal – endnu inden århundredets udgang – være ombygget to gange. Først blev, måske omkring 1560, tårnagtige tilbygninger i form af et rundt trappetårn mod gården og en karnap mod haven opført, og den således udvidede beboelse gjort yderligere komfortabel med større vinduesåbninger og fikset op med kalkmalede draperier i stedet for den senmiddelalderlige, geometriske udmaling af væggene.

Senere blev, måske allerede i 1580'erne, de gamle skillevægge fejtet til side og hele Sønderhusets overetage indrettet til en stor festsal med kurvehanksbuede vinduesåbninger af samme størrelse som dem, rigsråd Jørgen Skram satte i den store østfløj, han opførte i de samme år, og hvortil han flyttede den daglige beboelse. Da så Jørgen Skram, få år senere, udvidede den nye østfløj med en tilsvarende fløj mod nord, hvor større salsbekvemmeligheder var tilstede, var Sønderhusets herskabelighed forbi, og gartneren og forfaldet flyttede ind.

Samtidig med pålidelig underretning om de bygningsmæssige forandringer på Tjele får læseren et fortræffeligt indblik i både det 16. og 17. århundredes levevis og boligkomfort på en typisk dansk herregård, der hverken hørte til de største eller de mindste. Inden for fremstillingens snævre rammer er der virkelig tale om det, som J. P. Jacobsens bekendte roman »Fru Marie Grubbe« foregiver at være: interiører fra det 17. århundrede.

Og det kan kun opfattes som en artighed mod den gunstige læser, at han ikke forholdes et indblik i forskerens værksted, som et grundigere gennearbejdet manuskript nemt kunne have tilsløret. Forfatteren synes selv undervejs at være ved at løbe sur i den relative kronologi og de mange udaterbare enkeltheder, som når det senmiddelalderlige Sønderhus' kurvehanksbuede vinduer side 19 dateres til omkring 1600, men side 42 til 1585–90?, efter at på side 40 den kætterske tanke har grebet ham, at »vi stadigvæk må tage den mulighed i betragtning, at Sønderhuset først er opført mellem 1555 og 1560«! Forfatteren, selv et øjeblik rystet i sin tillid, genopretter dog sine læsers, ved straks efter at henvise til »side 50, hvor dateringsspørgsmålet tages op til fornyet overvejelse« – og her vinder det oprindelige syn på Sønderhuset som ældre end Grevens Fejde da heldigvis igen over tvivlen.

Bygningskonstruktør *N. J. Israelsens* bog om den hidtil så godt som ukendte Viborg-bygmester Johan Gottfried Hödrich beskæmmer aldrig læserens tillid. Forfatteren, der har leveret en række vægtige bidrag til navnlig det 18. og tidligere 19. århundredes byggeaktivitet i Jylland, med opstilling af oeuvres omkring helt eller delvis ukendte bygmestre som Nicolaus Hinrich Riemann (Lichtenbergs bygmester), P. Svane Qvist, Joh. Fr. Colwitz m.fl., fremlægger her i monografisk form et livsløb fra Holberg-tiden, der ejer alle feuilletonens træk – og dog er virkelighed.

Af Hödrichs efterladte papirer i Viborg landsarkiv – breve, regninger, kvitteringer, dagbogsnotater, synsforretninger, bygningstegninger, embedssager, – har Israelsen samlet en mosaik af enkeltheder, som han præsenterer side om side, så at ikke blot hovedpersonens ydre livsløb, hans værk og virksomheder efterhånden står fuldt belyst, men også hans personlige udvikling, hans kunstneriske (eller lad os nøjes med at sige håndværksmæssige) vækst og endelige økonomiske forfald fremtræder som et menneskeligt dokument.

Vi følger Hödrich fra landsbyen Greifendorf i nær-

heden af Meissen i Sachsen, hvorfra han 23 år gammel i 1720 som farende murersvend tager på valsen – nordpå, til Hamburg, København (hvor han 1723 nævnes blandt de tyske svende i murerlavet) og Frederikshald i Norge, hvor han længere tid er beskæftiget med fæstningsbyggeri. Efter fire år i Norge kalder genopbygningen af Viborg efter branden 1726 den sachsiske murer til Jyllands gamle hovedby, hvor han snart stifter familie og oparbejder en blomstrende virksomhed. Han bygger for borgmestre, rådmænd og landstingshørere, istandsætter domhuset, opbygger tugthuset og vedligeholder bisperesidensen. Over hele landsdelen bygger og ombygger han herregårde og kirker. Men den omfattende aktivitet, der krævede mange rejser og stort folkehold, og hvis indtjeningsmuligheder begrænsedes af nærgående licitationer, kastede ikke mere af sig, end at Hödrich i foråret 1745 søgte døden for egen hånd i Viborg Sønderø.

Selv om det unægteligt må vække læserens deltagelse, at den flittige mand så sig nødsaget til dette fortvivlede skridt, er det unægteligt samtidig det, vi kan takke for vor enestående viden om Hödrich. Fallentens og selvmorderens arkiv blev straks beslaglagt af landstinget, og derfor står det nu til vor rådighed.

Det gør heldigvis også et flertal af Hödrichs bygninger, og det er rigtigt sagt, at bybilledet i Viborg endnu præges af Hödrichs formsans. Ikke mindst gælder det den sydlige del af Sct. Mogensgade overfor domkirken med de gedigne toetages bygninger, han byggede for byens honoratiorets i en lidt tung og bred stil med store, opskalkede valmtag over udladende gesimser, der kræver plads om sig og vanskeligt indordner sig i et almindeligt gadebillede. Lad dette lidt landlige træk i Hödrichs arkitektur være hans særkende nok så meget som de gesimsformer, der hævdes at være sachsiske, men ikke umiddelbart ville lede tanken så langt af led, hvis man ikke kendte sagernes rette sammenhæng. Her gælder det, som altid hvor stillkriterier og »selvfølgelige« analogislutninger kommer ind i arkitekturvurdering, at kendsgerningerne let forvirrer.

Man har ofte heftet sig ved den påvirkning fra Tyskland af det 18. århundredes jyske bygningskunst, der menes formidlet ved indvandring af tyske håndværkere. Ikke mindst bybranden i Viborg skal i så henseende have betydet meget, da efter sigende 80 bygningshåndværkere fandt beskæftigelse i den udbrændte by »og tilførte den jyske barokarkitektur en væsentlig del af det præg af tysk kultur, der i svungne kvistgavle og løgformede kirkespir endnu gør sig gældende i Jylland« (K. Voss).

Det er imidlertid karakteristisk, at Hödrichs nok så betydelige kollega N. H. Riemanns herkomst er uvis, skønt netop han har fået tillagt æren af at tilføre jysk bygningskunst fremmedartede (sachsiske? østrigske?) elementer i form af vælske gavle og løgkuplede tårnspir. Lige så lidt kan det med fuld ret siges, at Viborg bys brand 1726 fik en »skelsættende betydning for bygningskunsten i hele Nørrejylland«, da Riemann overhovedet først kan påvises virksom fra 1738, og da

i Ribe, mens Hödrich allerede seks år før ildsvåden var brudt op fra hjemmet og længst befundt sig på dansk territorium, da der blev brug for hans særlige indsats i Viborg.

Hödrich brugte, så vidt vides, aldrig selv de svungne gavle, om end nok segmentfrontonen, og selvom han efterlod sig en tegning til nyt spir på Ribe domkirkes store tårn med ottekantet underdel og løgkuppel, behøver sammensætningen med det kvadratiske tårn ikke at forklares som »en normalløsning for udformning af kirketårne i Sachsen«. Også til Voldum kirke i Jylland havde Ernst Brandenburg 1698 valgt denne konstruktion. Ansatser til en sådan løsning lå der for så vidt allerede i Christian IV's slotsspir, der jo, som bekendt, blomstrede frodigt side om side med de vælske gavle.

Flemming Jerk

Ørslev Kloster. Studier vedrørende Ørslev Kloster, udgivet af styrelsen for komtesse Olga Sponnecks legat (Ørslev Klosters Stiftelse). Viborg 1975. Ill., 185 s. + et bilag. Kr. 50.

I maj 1974 vedtog styrelsen for komtesse Olga Sponnecks legat, at stiftelsen skulle festligeholde komtessens hundredårsdag ved at udgive et historisk skrift. Takket være historisk kyndige unge kræfters samarbejde og økonomisk støtte fra et par fonds samt en anonym gave blev målet nået. Olga Sponneck (1875–1964) og ejer af hovedbygningen 1934–64) var ikke den eneste kvinde, der i tidens løb havde taget sig af det tidligere nonnekloster, men som styrelsens udtaler: »Hun genrejste hovedbygningen af forfaldet«. Forfatteren og museumsmanden Peter Seeberg har s. 174–185 levende og interessant skildret Olga Sponneck som det særprægede og energiske menneske hun var, gavmild mod sogneboerne, men samtidig i besiddelse af »en gennemskolet økonomisk sans«. Hun var for egnens beboere »slotsfruen, der holdt sig indenfor sin rolles begrænsning og forsvarede den«. Seeberg kalder komtessens indsats for Ørslevklosters beståen »en spontan handling fra et vanskeligt erkendeligt, egen-sindigt hengivent menneske, der nåede at realisere det umulige. Her blev hun hjulpet af sin livslange skoling i uoprettelig ensomhed«. Såvidt digteren, mens museumsmanden Seeberg glæder sig over, at Dansk kulturhistorisk museumsforening i 1969 fik herregården stillet til rådighed for »et arbejdssted af en type, som komtessen selv havde forestillet sig«.

De største afsnit i bogen omhandler Ørslev Klosters bygnings- og landbrugshistorie. Hans Langballe og Rikke Agnete Olsen skildrer »Dele af Ørslev Klosters middelalderlige bygningshistorie«. I august 1975 blev der omsider foretaget en egentlig bygningsarkæologisk undersøgelse, der også kastede lys over klosterindretningen i senmiddelalderen, da klostrene var stenhuse, mens de sandsynligvis oprindelig var træ- eller bindingsværksbygninger. En synsforretning fra

1585 omtaler stråttækte klosterbygninger med såvel munkesten som smukt tilhugne granitkvadre, antagelig fra nedlagte kirker. Af bygningshistorien efter 1584, da Frederik II mageskiftede Ørslevkloster (oftest skrevet i eet ord!) med en herregård ved Kolding, giver N. J. Israelsen en rigt illustreret fremstilling. Østfløjens loftsmalerier viser især antikke, men også kristelige motiver. Der er stadig usikre punkter i bygningshistorien, jfr. Hans Langballes opmålingsresultater (bilaget og tegningerne s. 24 og 37). – Om livet i nonneklostre i middelalderen fortæller Rikke Agnete Olsen, dog ikke specielt om Ørslevklosters beboere, for med Viborg Domkirkes brand 1726 gik brevkister med oplysninger bl.a. om klostrets ældste historie op i luer; man ved end ikke, hvilken orden det tilhørte. Men om et par priorinder og især deres verdslige handler, der ikke altid behagede viborgbispen, oplyses adskilligt. Kongen overtog efter reformationen klostergodset, mens lensmændene havde pligt til at underholde klosterjomfruerne. Den sidste af disse levede flere år efter Hans Lindenovs overtagelse af gård og gods og fik til sit underhold 2 gårde og 1 bol. – I »Reliktplanter omkring Ørslevkloster« fortæller Johan Lange om nytteplanter og lægeplanter, der i middelalderen eller senere voksede i klosterhaven; en del af dem optræder forvildet »som levende fortidsminder«.

Et hovedafsnit, »Ørslevkloster som landbrugsejendom efter 1584« (s. 46–136), skyldes Grete Rung og Peter la Cour Dragsbo (en Peter la Cour var forøvrigt for 200 år siden godsets forpagter). Der fortælles levende og nutidigt om *herregården Ø.*, »et af de småsamfund, der fandtes overalt i landet, og som tilsammen spillede en af hovedrollerne i landets historie og udvikling«. Her skildres såvel hovedbygningen som ladegården (med »økonomibygningerne«) og til en vis grad også bøndergodset, der bortsolgte i begyndelsen af 1800-tallet. Man hører om hovedgårdsmarkerne (og hoveriet!), skoven og heden, om dyrkning og nyopdyrkning, om stuedrift og andet kvæghold, mejeribrug og havebrug. 1774 nævnes kartoffelavl (»patatos«), der senere skulle blive stærkt udbredt på egnen. Endnu mere véd etnologerne at fortælle om befolkningen: fæstebønderne, der gjorde hoveri, husmændene (»en gruppe i stadig vækst«, hvad talene fra 1765 og 1787 dog egentlig ikke viser), om ejere, forpagtere og »de ansatte«. Skiftende forpagtere nød godt af hoveriydelserne og tienden (kun kongetiende?). Det hedder, at »mukkede bønderne, henvistes de til herskabet« – ja vel, men herremanden kunne formentlig også tage bønderne i forsvær, hvis forpagteren »misbrugte« dem ved hoveriet. En brand 1749 viste, hvilken frygtelig fare tobaksrygning kunne medføre, når karle- eller røgterkammeret næsten var fyldt med halm og loftet var »hø til bæstene«. Om avlsbygninger, arbejdsforhold og beboere kort efter 1900 giver tekst, tegninger og fotografier god oplysning. Knyttet til Ørslevkloster var foruden »herskabet« (ejerfamilien) lærer (lærerinde), husjomfru, kokkepige, 1 à 2 stuepiger, 2 bryggerspiger, en mejerske, 5 malkepiger, en lille gåsepige m.fl. kvinde-

lige medhjælpere, de mandlige var forvalter, en kusk, 2 fodermestre, 6 arbejds mænd eller daglejere, 2 tømrere (den ene polak), en tækkemand og en slagter. Flere af disse arbejdede også for egnens befolkning, men omvendt kunne en daglejer sige: »... vi har jo alle arbejdet på klostret på et eller andet tidspunkt«. I en periode kom der her, som på mange nordjyske herregårde, år efter år en del polakker som landarbejdere. Skelsættende var udstykningen til husmandsbrug i 1927. Der var i 1949 185 mennesker på de tidligere hovedgårdsjorder. I 1970 var de erhvervsaktive 64, hvoraf 24 selvstændige landbrugere og 24 havde andet erhverv; af disse var 15 lønarbejdere, men også administration og »liberale erhverv« gjorde sig gældende indenfor »Ørslevkloster ejerlav«. Tiderne skifter og menneskesamfund ændres –

Fridlev Skrubbeltang

Gunnar Jespersen: Hundrede års Herning Klædefabriks hundrede års jubilæum 1976. Poul Kristensens forlag, Herning. 181 s. ill., ordforklaring og kildehenvisninger.

Begyndelsen til Herning by var Herning Gade, som endnu udgør byens hovedgade. I hovedgaden lå tidligere en del af byens gamle fabriksvirksomheder, som nu er nedlagt eller udflyttet. I den del af gaden, som hedder Vestergade, ligger på den matrikel hvor den blev bygget i 1876, Herning Klædefabrik, et kompleks af bygninger, som i sig selv vidner om den udvikling byen og virksomheden har gennemgået.

Virksomheden blev grundlagt som uldspinderi og fra 1896 videreført som klædefabrik, fra 1916 under navnet Brd. Lunds fabrikker A/S, fra 1934 under navnet Herning Klædefabrik. Uldspindier var tidligere anlagt i disse egne støttende sig til vandkraften, således Clasonsborg i 1841 og Skærbæk i 1856. Strikning af strømper, som var en indbringende binæring for bønderne, gav anledning dertil.

Smeden Poul Andersen, født i Davinde på Fyn i 1844, og desårsag kaldet Poul Fynbo, bragte den første dampmaskine til Herning og startede sammen med strømpevæver Hans Chr. Jensen i 1876 den kombinerede smedie og spindefabrik, der siden blev til Herning Klædefabrik.

Om industrialiseringens gennembrud på Herning-egnen og om fabrikkens udvikling gennem tiderne, skriver direktør Gunnar Jespersen i sin bog, »Hundrede års Herning-Spind«. Forfatteren giver en redelig og indforstået fremstilling af en udvikling, som han er nært forbundet med, og det lykkes ham i skildringen af Herning Klædefabriks udvikling at inddrage det samfund, som omgav denne udvikling. Bogen kan med udbytte læses af folk, der interesserer sig for denne epoke.

Ulla Thyrring

Videbækbogen. Videbæk by og sogns historie ved Valdemar Nørlund Christensen. Udgivet af Videbæk Kommune og Videbæk Borgerforening. Videbæk, 1974. Ill., 323 s., Kr. 55, indb. kr. 75.

[Hans P. Andersen, Dejbjerg Hansen, H. A. Hansen, Ingv. A. Nielsen, Jens P. Nielsen, Hans Pedersen, A. H. Winther]: *Træk fra Vilslev og Hunderup sogns historie*. U.s., 1974. Ill., 184 s., kr. 36,50.

Tage Winther: Lemming sogn. En historisk, geologisk og kulturgeografisk beskrivelse af Lemming sogn. Eget forlag. Viborg, 1974. Ill., 147 s., kr. 40.

Anders Fiil: Vorning sogn. En historisk og topografisk beskrivelse. Udgivet af Vorning og Omegns Sparekasse. Carlo Mortensens Forlag. Viborg, 1973. Ill., 191 s., kr. 30.

Jens Vejen Larsen: Brogede blade af Aaskov kommunes historie. Med enkelte udsnit fra nabosognet Arnborg. Udgivet af Aaskov Kommune, 1974. 55 s., kr. 10.

Dette udvalg af vest- og midtjyske sognehistorier kan ved første øjekast se uensartet ud. I den ene ende findes bogen om Lemming i nydeligt, men beskedent kontor-offset, i den anden Videbækbogen i stort format med mere end 300 gennemillustrerede sider, trykt på glittet papir. Bag de ydre forskelle aftegner der sig imidlertid nogle indre fællestræk. Det er som om lokalhistoriske amatørarbejder – for sådanne er der nemlig tale om i alle 5 tilfælde – retter sig ind efter et fælles grundskema, skønt et sådant formodentlig aldrig er blevet formuleret.

Der vil i det følgende på grundlag af de her foreliggende bøger og i tilslutning til en artikel i dette tidskrifts foregående hæfte (s. 507–15) blive gjort et forsøg på at bestemme dette grundskema lidt nærmere. Det vil medføre, at den egentlige detailomtale af de enkelte bøger må lades tilbage. Som det også vil fremgå af det følgende, er der, så vidt det kan ses, tale om pålidelige og fyldige sognebøger. Sine steder kan de være noget ujævne og spredte – det gælder især bogen om Aaskov og Vilslev-Hunderup bogen. Den sidste skæmmes ydermere af en usikker redaktion, idet både gentagelser og, hvad værre er, spredning af sammenhørende oplysninger over flere kapitler til tider stiller læseren på prøve. Det er synd, da bogen i andre henseender er vellykket.

Mest professionel er Vorning-bogen, skrevet af lærer Anders Fiil. Den er klar og overskuelig og har desuden et henvisningsapparat, hvad man ellers må savne. Desværre mangler både denne og de andre bøger registre. Sådanne ville ellers lette tilegnelsen af de med navnestof belastede sider.

Det er ikke de professionelle historikers opfattelse af, hvordan sognehistorier skal skrives, der som en stiltiende forudsætning ligger bag og styrer amatørhistorikerne. Ganske vist er der fra professionel side gentagne gange givet vejledninger i, hvordan man bør skrive lokalhistorie (se Johan Hvidtfeldt, *Håndbog for danske lokalhistorikere*, 1952–56, ss. 1–118 med henvisninger til forgængere), men af disse råd og anvisninger er det kun det rent tekniske, der mere eller mindre respekteres. På andre punkter vil en eventuel indflydelse vist være svær at spore.

Hvor faghistorikeren ud fra sine forudsætninger tilstræber og anbefaler historiske fremstillinger, formet over klart afgrænsede problemstillinger, der går amatørhistorikeren andre veje. Grundlæggende synes han at anse det som sin opgave at katalogisere. At katalogisere er også at ordne og forme, men på en anden måde end den moderne, faguddannede historikers. I stedet for at lade de såkaldte historiske kendsgerninger belyse bestemte problemstillinger, samles de her omkring genstande. Som det i et museums-katalog sker omkring de enkelte udstillingsgenstande, således sker det i det lokalhistoriske amatørarbejde omkring hver enkelt gård, fabrik eller person.

Det er også karakteristisk for faghistorikerens arbejdsmåde, at kilderne sorteres, og at oplysninger, som ikke nærmere belyser det undersøgte problem, skydes ud; faghistorikeren står til stadighed med et relevansproblem. Heroverfor er det et særkende for amatørhistorikeren, at han så vidt muligt medtager alt, hvad der vides. Han har ikke noget relevansproblem, da han skriver for et lokalt publikum og kan påregne en umiddelbar interesse for sit emne. Man vil derfor i de her behandlede bøger finde de mest forbløffende oplysninger. F.eks. at Borgerforeningen i Videbæk i 1919 gav 25 kr. til idrætsforeningen som leje af sportsplads, eller at den samme forening 3 år senere købte en svane til byens svanedam (s. 198). Intet skal overlades til glemslens mørke.

Fremdeles er det et gennemgående træk, som nøje hænger sammen med den måde, hvorpå opgaven i øvrigt løses, at der ikke konkluderes i lokalhistoriske amatørarbejder. De holder op, som alting holder op, rundes måske af med et vers, som Lemming-bogen. Konklusionen, der samler trådene, er uundværlig i en faghistorikers fremstilling, men ikke i et arbejde, som organiseres mere eller mindre som et katalog. Man vil både i de nærværende fremstillinger og i mange andre gå forgæves efter sammenfattende betragtninger over f.eks. landdistrikternes ændrede vilkår gennem århundrederne, om det indbyrdes forhold mellem lokalsamfundenes grupper, om forholdene mellem periferi, repræsenteret af de små samfund, og centrum, repræsenteret af amtsmyndighederne og især

regeringen og hovedstaden. Man finder masser af materiale til disse spørgsmål, men ingen forsøg på at besvare dem. Forfatterne er ude i et andet ærinde.

Blandt de genstande, omkring hvilke kendsgerningerne grupperes, kommer naturligt nok for landsogne i første række gårdene. En gennemgang af ejendommene, matrikelnummer for matrikelnummer, med lister over ejere, og fæstere, hvis der gås tilbage i tiden, er et tilbagevendende træk ved de her omhandlede bøger. Det kan gøres med større eller mindre omhu – hvor der som i bogen om Vorning sogn gås helt tilbage til de to matrikler fra det 17. årh.'s sidste halvdel, har det forudsat vidtløftige studier. Gårdhistorierne udgør da også op mod halvdelen af bogens knap 200 sider. Karakteristisk er det, at hver enkelt gård følges for sig; på denne måde får egnens beboere for ikke at tale om de enkelte ejendommers besiddere en mængde oplysninger, som må give anledning til at se på gårdene med nye øjne. Men landbosamfundets udvikling, der bl.a. sker i samspillet mellem de til enhver tid levende godsejere, husmænd og gårdmænd, tabes helt eller delvis af syne.

Foruden afsnittet om gårdene er skolevæsenet med kortbiografier af lærerne og kirken med karakteristikker af hver af kaldets indehavere faste rubrikker. Efter omstændighederne vil man desuden finde oplysninger om fattigvæsenet, kommunalbestyrelsen, originaler og andre ejendommelige skikkelser. Afsnit om egnens geologiske struktur (bogen om Lemming sogn indeholder her en interessant redegørelse) og om landskabet og sognet i oldtiden forekommer. I Videbækbogen, som til tider er overvældende grundig, gives der besked om dyrlæger, kroholdere, apotekere, trikotagehandlere, fabrikker m.m. Intet er glemt, det skulle da lige være ydmyge eksistenser som tjenestekarle og piger på gårdene, arbejderne i fabrikkerne og medhjælperne i butikkerne. Dem mærker man ikke meget til. Og dog har de, i hvert fald sine steder, været de fleste.

Mens drivkræfterne bag den faglige historieskrivning må antages at være en stræben efter at opnå videnskabelig erkendelse af fortiden, ofte kombineret med ønsket om at opnå et levebrød og fastholde en position i den videnskabelige verden, så ligger andre motiver bag amatørhistorikernes arbejde. For dem må det først og fremmest være interessen for egnen og sognet, der driver værket og retfærdiggør de opofrelser, som det kræver at skrive disse bøger. Publikum er heller ikke det samme: For faghistorikeren vil det i almindelighed være fagfæller og den videnskabeligt interesserede offentlighed; for amatørhistorikeren er det først og fremmest egnens og sognets nuværende og fremtidige beboere, der skrives for. Det er dem, der køber bøgerne, og det er også dem, der ofte forinden har bidraget både ved materialeindsamlingen og finansieringen. Det er på forespørgsel blevet oplyst, at der til Videbækbogen er ydet et kontant tilskud på 19.000 kr., dels fra offentlige midler, dels fra byens pengeinstitutter; Vilslev-Hunderup bogen er støttet med knap 10.000 kr., hvoraf ca. halvdelen fra offentlige kasser; Lemming-bogen er støttet med

godt 3.000 kr. af lokale midler og de to sidste i rækken er udgivet hhv. af den stedlige sparekasse og på offentlig foranstaltning.

Derfor er det både vigtigt og rimeligt, at bøgerne skrives, så de lokale beboere kan have gavn og fornøjelse af dem. Hvis den anvendte form bevirker, at dette mål kan opfyldes, da er det af underordnet betydning, at den katalogiserende form og til tider aldeles overvældende detailrigdom irriterer fagmanden, der vil have stoffet skåret på en anden måde, og som ikke har den umiddelbare, antikvariske interesse for emnet, der kendetegner den lokalkendte. Meget af den kritik, som i årenes løb fra faghistorisk side er rettet mod den amatørhistoriske historieskrivning, anser jeg følgelig for ubeføjet.

Når jeg ikke vil slutte uden også at have givet udtryk for en vis betænkelighed ved de bøger, som her omtales, er det altså ikke, fordi de er uvidenskabelige, eller fordi de udensogns læsere trættes med et bombardement af oplysninger, som kun kan interessere stedkendte. Min indvending er en anden, nemlig at der synes at være en tendens til at vige udenom den indensognske selvbesindelse, som et historisk arbejde, skrevet af sognets beboere og for sognets beboere kunne give anledning til. Jeg har ovenfor sagt, at alt hvad der vides er medtaget i bøgerne, men burde have tilføjet: Forsåvidt det ikke er noget, forfatterne mener, bør skjules. Jeg kender ikke nøjere nogen af de sogne og kommuner, som beskrives i de her omtalte bøger, men jeg kender andre og er selv opvokset i et vestjysk landsogn. Ud fra dette og ud fra almindelige erfaringer kan der ikke være tvivl om, at forfatterne skubber næsten alt, hvad man kunne betegne som livets skyggesider, bort for bagefter at dække det under bjerge af oplysninger.

Hvorfor fortælles det ikke, hvordan forholdene var på gårdene? Hvor store var egentlig karlekamrene, og hvad fik tjenestefolk i løn? Hvad med pigerne, hvem var de, hvor blev de af? Var livet i skolerne så harmonisk, som det ser ud på det årlige skolebillede? Hvordan var forholdet mellem husmænd og gårdmænd, mellem mænd og kvinder? Har det eneste uharmoniske virkelig været, hvad der findes i afsnittene om de lokale særlinge? I Videbækbogen hører vi meget om de forskellige åndelige retninger som mødtes på egnen – men brødes de ikke? Hvor er den forbitrede kamp mellem retningerne, klasserne og grupperne, som til tider har splittet disse små samfund og gjort dem trange og hårde for mange? Disse forhold, som forfatterne sikkert kender ud og ind, er – næsten paradoksalt – begravet under tallose andre kendsgerninger med Vilslev-Hunderup bogen som en delvis undtagelse.

Hvorfor man så konsekvent holder skyggesiderne væk fra bøgerne, kan der kun gisnes om. En del af forklaringen kan være, at det gennemgående er sognenes bedre folk, embedsmændene (præster, lærere) og de agtede gårdmænd, som skriver. En anden blufærdighed; man tager søndagstøjet på, når man skriver historie og ser bort fra det, som »ikke er værd at huske på«. En tredje, at den katalogiserende fremstil-

lingsform i sig selv er harmoniserende og leder opmærksomheden bort fra det konfliktprægede forhold mellem mennesker.

Hvad grunden end er, er det i hvert fald sikkert, at man ved at forbigå det ubehagelige for en stor del afskærer lokalbefolkningerne fra det, som de også har krav på at få med en sognebog, nemlig en lejlighed til på et vederhæftigt grundlag at overveje, hvad de har og hvad de har haft, hvad der i fortiden var værdifuldt og hvad der ikke er værd at holde fast på. Dermed ville der blive åbnet en mulighed for at diskutere nutidens og fremtidens valg på baggrund af det passerede. En god og ærlig hukommelse, der omfatter både en svunden tids lidelser og fremgang vil kun fremme den respekt og ansvarsfølelse for hjemegnen og dens beboere, som sognebøgerne selv er et resultat af, og som både lokalsamfundene og landet som helhed ikke kan undvære.

Thorhild Kjergaard

Jens Møller Gregersen: Oxholm, tidligere Ø kloster. Historiske strejftog fra egne i Øster Hanherred (2). Udgivet af Brovst kommune. Brovst, [1974]. Ill., 156 s., kr. 46.

I den ca. 160 sider lange bog behandles Ø Kloster, fra det 16. årh.'s slutning kaldet Oxholm, gennem 800 år. De første 60 sider omhandler perioden fra stedets grundlæggelse som et nonnekloster af benediktinerordenen omk. år 1175 til Reformationen i 1536. Tiden efter 1536, der via kronen bragte klosteret og dets gods i private hænder, behandles i de næstfølgende kapitler. Efter en omtale af godsets forskellige ejere op til i dag aftrykkes en række dokumenter vedrørende godsdriften, især fra nyere tid. Man finder bl.a. en hoveriforening, indgået d. 9. aug. 1792 mellem herskabet på Oxholm og godsets hoveribønder, uddrag af Oxholms jordebøger og annoncer fra det 18. og 19. årh. om salg eller bortforpagtning af godset, fundet i Ålborgbladet *Jydske Efterretninger*.

I en opsamlingsgruppe mod slutningen trykkes, som det bedste i bogen, en fint tegnet skildring af hyrdedrengelivet i det nordenfjordske omk. 1910, set med en af drengene, nemlig Jens Møller Gregersens øjne.

Ca. 3/4 af bogen er gengivelser af kilder til klosterets og godsets historie, der tildels har været trykt tidligere. Dette er ikke nødvendigvis den bedste måde at skrive kloster- og godshistorie på, men bortset derfra må det i det mindste forlanges, at de aftrykte kilder gengives rimeligt korrekt. Tør man dømmе efter nogle stikprøver, synes dette imidlertid ikke at være tilfældet. Citater fra *Kancelliets Brevbøger* (der i øvrigt gengiver skrivelser i sammendrag, ikke i deres fulde ordlyd, som bogen angiver) er således vilkårligt ændrede; gengivelsen af gravskrifterne fra klosterkirken er forvansket i en grad, som gør dem uforståelige. Findes der henvisninger, er de i reglen unøjagtige og uklare.

Bogen er udkommet posthumt, og selv om det i et efterskrift oplyses, at manuskriptet, samt endnu et om Brovst, lå færdigt ved forfatterens død, kan man dog ikke vide, hvad resultatet ville være blevet, hvis han selv havde kunnet føre sit skrift gennem trykken. Det er derfor ikke stedet at kritisere, men i den almindelige interesse må det siges, at værdien af nærværende bog er begrænset. I særdeleshed bør den for det ældre stofs vedkommende ikke anvendes, da den der betegner et klart tilbageskridt i forhold til sognepræsten på Øland, Andreas Barfods gamle, men grundlæggende arbejde om Ølands og Oxholms historie (*Jydske Samlinger*, 2. rk., III, 1891-93, ss. 26-70) samt hvad der findes i alment tilgængelige opslagsværker som *Traf Danmark* og *Danske Slotte og Herregaarde*.

Thorhild Kjergaard

Villads Villadsen: Ribe domkirke. Et motiv i dansk guldalderkunst. Historisk samfund for Ribe amt. 1974. 64 sider, 25 ill., 30 kr.

Ud fra den kendsgerning at bogen handler om Ribe domkirke føles det naturligt, at det er amtets historiske samfund, der står som udgiver, og man må glæde sig over, at samfundet påtog sig opgaven. Forfatterens udmærkede behandling af en serie »arkitekturportrætter« fra dansk malerkunsts guldalder og et samtidigt restaureringsprojekt, begge dele med Ribe domkirke som emne, rækker nemlig langt ud over det lokale plan såvel med hensyn til malerkunst som bygningsrestaurering. Derfor må man også påskønne, at »Foreningen til gamle bygningers bevaring« har taget initiativet til at skaffe sine medlemmer bogen og sikret den en større læserkreds. - Domkirken blev kendt af den københavnske offentlighed ind under jul 1836, da »Kunstforeningen i Kjøbenhavn« udstillede den 28-årige maler Jørgen Roeds smukke interiør af kirken, nogle dage senere fulgt af den fem år yngre arkitekt Theophilus Hansens blyantsskitser, opmålinger og perspektiver af samme. Roeds interesse for Ribe skyldtes en prisopgave i arkitekturmaleri, stillet af kunstforeningen: »Fremstilling af det Ydre eller det Indre af Domkirken i Ribe som en af de i arkitektonisk Henseende mest udmærkede Bygninger i Danmark fra Middelalderen«. Opgaven var stillet af kunsthistorieprofessor N. L. Høyen, der under indtryk af den i Tyskland voksende interesse for gamle monumenter blev helt bestemmende for danske kunstneres »opdagelse af skønheden i middelalderens arkitektur«.

Med støtte i forskelligt kildemateriale, heriblandt breve fra Roed til kæresten Emilie Kruse, udkrystalliserer forfatteren på spændende vis stoffet i nogle småkapitler, der skildrer de to kunstneres fremadskridende arbejde med kirken. Man følger Roeds forarbejder til prisopgaven og præsenteres tillige for hans fire (måske kun tre?) motivmæssigt ens eksteriører samt nogle hastige skitser af ripensere. Blandt

Hansens arbejder er det interessant at studere to korrekte perspektiver, anskuet fra de samme vinkler som Roeds in- og eksteriør. Skildringen er hos begge omhyggelig, ja næsten pedantisk i selv de mindste detaljer. Derfor er det så meget mere påfaldende, at begges interiører på eet område viser noget andet, end kunstnerne kunne se: nemlig kirkerummet som det ville tage sig ud, hvis man fjernede det skrumlede orgelpulpitur, som dengang lukkede for indblik i tværskib og kor. – Billederne blev på den måde en art restaureringsoplæg, selvom hensigten var at berette om det middelalderlige kirkerum. I hvert fald må de have tjent til at åbne øjnene på folk, som kendte kirken. Helt overraskende for Hansen modtog han i jan. 1837 en opfordring fra ribebispen til at udarbejde et restaureringsforslag. Tilskyndet af forskellige tog han udfordringen op og skabte et kunstnerisk projekt, som samtidig var baseret på arkæologisk og stilhistorisk forskning. Han gik ind for at fjerne senere tilkomne afsnit som de ydre sideskibe og rekonstruere det forsvundne Mariatårn på de af ham udgravede fundamenter. Datidens uklare fornemmelser for stilarter er antagelig årsag til, at det store Borgertårn opfattedes som oprindeligt, og det lod sig da også let indpasse i den tyskinspirerede nygotiske dragt, som Hansen ikklædte kirkens ydre. (Man kunne have trukket en linje til den »rabbiat romanske« restaurator H. B. Storck, der i sit 40 år yngre projekt også kunne gøre brug af dette gotiske tårn!). Hansens forslag blev ikke realiseret (og det vil ingen begræde), men som »det første forsøg på at virkeliggøre et ideal om den danske domkirke« har det formentlig forfatterens interesse og – må man håbe – en snarlig behandling som led i 1800'ernes restaureringshistorie. – Et eneste lille hjertesuk gælder klicheerne, der ikke yder billedmaterialet retfærdighed og især er gået ud over Th. Hansens smukt farvelagte projekt.

Elna Møller

Åbenrå Bys Historie I–III (1961–74). Udgivet af »Historisk Samfund for Sønderjylland«. Redigeret af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Bd. 1, 1961, 260 s. ill., kr. 30.00, bd. 2, 1969, 248 s. ill., kr. 50.00, bd. 3, 1974, 297 s. ill., kr. 80.00.

Til rækken af sønderjyske byhistorier følger sig nu det 3-binds værk om Åbenrå, som er udgivet af »Historisk Samfund for Sønderjylland« med støtte fra Åbenrå byråd og »Dansk Kultursamfund«. Værket har været et godt stykke tid undervejs – 1. bind, der omfatter tiden frem til 1720, udsendtes 1961, 2. bind, der går frem til 1864, udkom i 1969, og 3. bind, der slutter med befrielsen 1945, kom i 1974. De to redaktører har hver bidraget med et afsnit, Peter Kr. Iversen om 1523–1660 og Johan Hvidtfeldt om besættelsestiden. H. V. Gregersen har behandlet middelalderen, tiden

1660–1720 og perioden 1814–1848. De øvrige forfattere er H. H. Worsøe, der har skildret perioden 1720–1814 (med benyttelse af H. Heilesens forarbejder) og tiden 1848–64 og i 3. bind den tyske periode fra 1864 til genforeningen samt Gottlieb Japsen, der har skrevet om tiden mellem 1. og 2. verdenskrig. Alle er gået grundigt til værks, og resultatet er da også blevet en god og ret indgående redegørelse for byens udvikling under skiftende forhold.

Åbenrå hører til de mange »strandkøbinge«, der opstod i Valdemarstiden. Formentlig fik havnepladsen Åbenrå købstadrettigheder kort efter 1200. Navnet viser iøvrigt, at havnepladsen var vokset op i tilknytning til en landsby, der i Kong Valdemars Jordebog (1231) kaldes Opnør, der kommer af opæn, d.v.s. åben, og substantivet ør(øre), som kendes fra mange andre navne. Denne landsby forsvandt i den følgende tid, men navnet kom til at indgå i Åbenrå, der i byens stadsret, skræen fra 1335, kaldes Opneraa, d.v.s. Opnør ved å. I den plattyske oversættelse af skræen (beg. af 1400-tallet) kaldes byen Oppenraa og Oppenra. Senere optræder formerne Apenraa og Apenra. Apenrade findes i tyske kilder fra begyndelsen af 1500-tallet, og denne navneform blev dominerende frem til 1848 og officielt navn fra 1864 til 1920. H. V. Gregersen behandler spørgsmålet om Opnørs beliggenhed udførligt og tager afstand fra stednavneudvalgets påstand om, at Opnør har ligget på Jørgensgårds jorder. Han anser det for sandsynligst, at landsbyen har ligget midt på bybakken og har svaret til det nuværende Åbenrå kirkesogn.

På grund af det meget beskedne kildemateriale er det en vanskelig opgave at skildre Åbenrås historie i middelalderen. Fremstillingen bygger på formodninger og slutninger ud fra, hvad man ved om udviklingen i andre byer. Denne opgave er løst med megen skønsomhed, og visse kendsgerninger lader sig fastslå. Den ældste gode kilde er Åbenrå bys skrå, udstedt af hertug Valdemar 1. maj 1335. Den indeholder en række privilegier, som måske går tilbage til Valdemar Sejrs tid. Vigtigt er det, at byen får sikret græsningsrettigheder på de tilstødende landsbyers overdrev – det var afgørende for byens trivsel, da den ikke modsat andre købstæder havde nogen bymark. En række af skræens bestemmelser omhandler bystyret og retsplejen (bytinget) i lighed med de stadsretter, en række sønderjyske byer fik i 13. årh. Åbenrås skrå synes dog ikke at være påvirket af disse. Sproget er latin, men interessant er det, at der i de latinske sætninger indgår danske ord, hvad der vidner om, at dansk var folkesproget i middelalderen. Senere udfærdigedes en plattysk udgave af skræen, en følge af, at landets øvrighedsprog nu var plattysk, og at en del tyske indvandrere slog sig ned i byen som købmænd og håndværkere.

Hovedkirken, Skt. Nikolai kirke, er i sin oprindelige skikkelse fra midten af 1200-tallet, og navnet viser jo hen til søfarten. Nogen stor by blev Åbenrå ikke – o. 1500 antages indbyggertallet at have været ca. 600. Rimeligvis var byen på den tid den mindste af de sønderjyske købstæder. Det mener i hvert fald forfat-

teren af det næste afsnit, der skildrer tiden 1523–1660. Åbenrå var i 1660 ligesom i 1523 en forarmet by med en befolkning, svækket af sygdom og nedsunken i nød og fattigdom, skriver forfatteren. Medvirkende hertil var krigene, men tillige pestsygdomme og navnlig en række brande, værst 1576 og 1610.

Det ret righoldige kildemateriale (byregnskaber, tingbøger o.a.) gør det muligt for denne tids vedkommende at belyse bystyret og retsplejen udførligt og med mange enkeltheder, bl.a. om personer (borgmestre o.a.). Mere udførligt lader det sig nu også gøre at skildre byens erhvervsliv: handelen, den endnu beskedne søfart, de mange slags håndværk samt landbruget, der stadig havde stor betydning. Også m.h.t. kirke- og skoleforhold er kildematerialet ret fyldigt. Efter reformationen organiseredes et skolevæsen, en latinskele af beskeden størrelse og en borgerskole (for drenge). Undervisningsproget var plattysk, indtil det efter 1600 afløstes af højtysk.

Indbyggertallet steg til ca. 1750 omkring 1640, men krigene og pest reducerede atter tallet, så at der i 1660'erne kun var ca. 1200 indbyggere. Tilvæksten medførte, at der blev bygget mange nye huse, og bulhuse afløstes efterhånden af bindingsværk med gavlen ud imod gaden. Af Brundlund slot i byens udkant, hvor amtmanden boede, gives en udførlig skildring, ledsaget af gode illustrationer.

Navnlig skatteregistrene kan vise, at hovedparten af skatteyderne var af dansk oprindelse. Det tyske islat i befolkningen synes indtil 1600 at have været ringe.

I tiden 1660–1720 begynder en ny epoke for Åbenrå. Det fyldige kildemateriale gør, at der kan tegnes et ret udførligt billede af udviklingen. Først skildres nyordningen af bystyret og retsvæsenet. Det gamle byting blev afskaffet – retssager skulle nu afgøres af rådstueretten. Ved siden af borgmester og råd oprettedes et deputeretkollegium på 8 mand, der især skulle tage sig af skatteforholdene. Så følger en levende redegørelse for de kirkelige forhold (især præsterne), et afsnit, der nok burde have været placeret senere i fremstillingen. Lidt påklippet kommer efter en omtale af de sidste store brandkatastrofer, bl.a. 1707, nogle få bemærkninger om fattigdommen, der – som det siges – havde et sikkert tag i store dele af befolkningen. Det havde været interessant at få lidt mere at vide om dette emne. Nu følger så det længe ventede afsnit om byens næringsliv. Af størst interesse er her opsvinget for skibsfarten. Hidtil havde adskillige Åbenråskippere sejlet for Flensborgske købmænd. Nu kom Åbenrås skippere til at drage nytte af samarbejdet mellem den gottorpske hertug og Sverige. Fra de baltiske lande og fra selve Sverige hentede skibene en lang række varer, især træprodukter, der kunne afsættes i Åbenrås opland. I 1690'erne begyndte skippere fra Åbenrå også at sejle nord om Norge til den russiske ishavskyst og snart også til Frankrig og England. Handelsflåden udvidedes betydeligt, og skipperne frigjorde sig fra forbindelsen med de flensborgske købmænd. Men situationen

ændrede sig som følge af krigsbegivenhederne. 1713 blev et vendepunkt, og skibsfarten gik foreløbig til grunde. 2. del af værket indledes med en bred redegørelse for bystyret og retsforholdene i hele perioden 1720–1814, og næste afsnit omhandler ligeledes udførligt kirke-, skole- og fattigvæsen. Kirkesproget var tysk – det holdt borgerskabet fast ved – men andenpræsten, diakonen, holdt froprædikener på dansk, beregnet for tjenestefolk og andre jævne folk. Der var et nøje samarbejde mellem kirke og skole. Latinskolen (nødlagt 1807) havde kantoren som rektor, og skrive- og regneskolen, den egentlige borgerskole, lededes af degnen. 1742 oprettedes en fattigskole, der stod under præsternes tilsyn. O. 1800 har sandsynligvis kun ca. halvdelen af børnene i byen gået i skole, og undervisningsstandard var ringe. I 1807 reformeredes skolevæsenet, idet skolepligt indførtes, en fælles byskole oprettedes, bestående af to elementærskoler og tre højere klasser, skolepengene bortfaldt, og piger, der hidtil havde været henvist til private småskoler, fik adgang til skolerne på lige fod med drenge. Undervisningsproget var stadig tysk, men ønsket om timer i dansk opfyldtes i beskedent omfang. Om fattigvæsenet, der reorganiseredes 1737, følger nu en i forhold til de foregående udførlige afsnit ikke videre fyldig redegørelse.

Resten af skildringen af perioden 1721–1814 er samlet under »Byens befolkning« (s. 73–130), en lidt misvisende overskrift, da en væsentlig del omhandler næringslivet. Indledningsvis gives nogle oplysninger om folketallet (1721: ca. 1250, 1803: 2834). Det ville nok have været rimeligt, om dette stykke var blevet anbragt i begyndelsen af 2. del. Her – som også andre steder i værket – virker dispositionen noget tilfældig. Ind imellem en omtale af byens forskellige erhverv kommer langt om længe en skildring af skibsfarten, om hvilken det gang på gang blev sagt, at den så at sige var byens sjæl. Opsvinget begyndte i 1730'erne, og højdepunktet passeredes o. 1750, da ialt 115 skibe hørte hjemme i Åbenrå, men selvom antallet atter daledede en del, vedblev skibsfarten at have afgørende betydning helt frem til 1807, da krigen førte til tabet af de fleste skibe. De mindre skibe gik i pendulfart mellem hjembyen og forskellige danske, svenske og nordtyske havne, de større skibe sejlede til Stockholm eller til England, Frankrig og Norge, senere til Portugal og Middelhavet. Byens havneforhold (skibbroen) forbedredes i periodens løb. Derimod var det kun ret få af de mange fartøjer, der blev bygget i Åbenrå – de fleste blev købt, bl.a. i Lübeck eller Neustadt.

Efter afsnittet »Byens befolkning«, der som sagt især beskæftiger sig med erhvervslivet, virker det lidt ejendommeligt, at næste afsnit har overskriften »By og befolkning«. Det drejer sig om forskellige emner, først den ikke ubetydelige byggeaktivitet, som fandt sted i 18. årh. (en stor del af de private bygninger, der den dag i dag præger Åbenrå, er bygget i denne tid). I det følgende er samlet nogle oplysninger om sundhedsforholdene og om de store, kostbare vejanlæg, der bragte byen i bedre forbindelse med omverdenen. Afsnittet hopper stadig fra det ene emne til det

andet uden videre sammenhæng. Efter en kort omtale af forskellige fyrstebesøg i århundredets løb kommer nogle citater af rejsende, der har besøgt byen omkring 1800 – interessante beskrivelser, men igen undrer man sig over placeringen – og sidst kommer så nogle enkeltheder om, hvordan man i Åbenrå mærkede krigene 1801 og 1807–14. De viser et udpræget patriotisk sindelag overfor monarkiet.

Efter krigsårene var byen præget af fattigdom. Det viste sig bl.a. ved den mængde tiggere, der plagede (omkring 1820 op til 300–400 omstrefjere). Der kom relativt hurtigt en bedring i den økonomiske situation, allerede i 1820'erne. Størst betydning har den stærke fremgang for skibsfarten. Åbenrås fragtskibsflåde var så tidligt som 1824 af samme omfang som før krigen, og 1838 var Åbenrå næst efter Flensborg den største søfartsby i hertugdømmernes. Forklaringen er, at de åbenråske redere havde et nøje samarbejde med de store handelshuse i Hamborg, for hvem de åbenråske skipper drog på landfart, især til Latinamerika. I 1840'erne begyndte også Kina-farten, der fik stigende betydning i de følgende årtier. En stor del af skibene byggedes på værfter i Åbenrå – det skaffede arbejde til mange skibsbyggere og til adskillige håndværkere. Folketallet voksede til godt 4000 i 1845 (1803: 2834).

Efter omtalen af den økonomiske udvikling følger nu et afsnit, der omhandler forholdene frem til 1848 og indeholder navnlig en ret udførlig fremstilling af skolevæsenets udvikling. Byen fik med skoleordningen af 1807 som den første af hertugdømmernes byer et velordnet skolevæsen, som der gøres nærmere rede for i dette afsnit. Her må det være nok at nævne, at skolesproget vedblev at være tysk frem til 1848, omend de øverste klasser havde nogle timer i dansk. Dette forhold skyldtes især den indflydelse, kirken havde på skolevæsenet. Der gives en ret udførlig omtale af de to tysksprægede og tysksindede hovedpræster i denne periode, Peter Paulsen 1811–1837 og Johs. Andreas Rehhoff fra 1837.

Efter indvielsen af det nye rådhus i oktbr. 1830, en stor begivenhed for den mangeårige, alt i alt loyale borgmester Bendix Schow, begyndte en tid, hvor først politiske og fra omkring 1840 nationale modsætninger gjorde sig gældende. I et blad, udgivet af Hans Kopperholdt siden 1825, »Allgemeines Wochenblatt«, blev Uwe Lornsens skrift fra 1830 omtalt i flere artikler med stærk tilslutning, men bagefter måtte redaktøren beklage at have handlet overilet for at undgå videre tiltale. Men det liberale røre fortsatte også i Åbenrå i løbet af 1830'erne. Interessantest er det måske, at den førnævnte Kopperholdt 1839 mistede sit privilegium til at udgive »Allgemeines Wochenblatt«, fordi han var gået for vidt med sine skrivelser. Samme år fik den vanføre, højtbegavede urmager Frederik Fischer efter borgmesterens anbefaling kancelliets og kongens tilladelse til at udsende et ugeblad. Hermed kom de nationale modsætninger fra nu af i forgrunden. De første numre hed »Apenrader Wochenblatt«, men fra 1. april 1840 kastede Fischer handsken, som det siges, og udsendte bladet

på dansk med titlen »Kongelig privilegerede Ugeblad for Aabenraa«. På grund af protester mod navnet Aabenraa fandt Fischer det klogest fra 1841 at bruge navnet »Apenrader Ugeblad«. Behandlingen af den efterhånden ret skarpe nationale modsætning i byen, er ret kortfattet og indeholder i og for sig ikke noget nyt – hele dette spørgsmål er jo blevet indgående belyst af G. Japsen i hans bog om den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850, (1961).

Under treårskrigen 1848–50 skiftede magtforholdene flere gange, men i sepbr. 1850 fik byen en dansk borgmester, der dygtigt ledede byens anliggender i de næste 14 år. Dansk blev det officielle sprog, fra 1852 også retssprog, mens det voldte besvær at få navnet ændret fra Apenrade til Aabenraa. Byens indbyggertal voksede i denne tid, især på grund af indvandring nordfra (1845–1855 fra 4086 til 4920 og i det flg. tiår til 5133). Det medførte bl.a., at man omsider fik Slotsgadeområdet indlemmet i byen, et problem, der længe havde været vanskeligheder med. Af andre reformer nævnes udtørringen af »Kilen« og en forbedring af vandforsyningen samt indførelse af gasbelysning i 1863. En sidebane fra byen til Rødekre blev bekendtgjort 1862. Chausséen Flensborg-Åbenrå var fuldtend allerede 1847, fortsættelsen til Haderslev blev færdig i 1853. Skibsfarten gik tilbage på grund af treårskrigen, men ved periodens slutning var Åbenrå blevet Slesvigs største skibsfartsby med flere skibe på over 100 kommercelæster end Flensborg, Sønderborg og Haderslev tilsammen, og de fleste af skibene var bygget i Åbenrå og ejedes af åbenråske parthavere.

De nationale modsætninger dæmpedes noget – nu var det jo det danske element i byen, der dominerede. Byens eneste avis var fra 1850 Fischers »Freia« (»Apenrader Wochenblatt« var blevet beslægtet i 1850). Fischer opgav redaktionen i 1859, men andre fortsatte udgivelsen. Værkets 2. del slutter med en ret kort skildring af udviklingen i byen under krigen 1864, da fortykningerne satte ind. Udgivelsen af »Freia« ophørte – i stedet kom i maj 1864 et tysksproget, slesvigholstensk sindet blad, der hed »Apenrader Nachrichten«. Man savner en samlet redegørelse for pressens forhold både i 18., 19. og 20. årh. Som værket nu er disponeret, skal man gå på jagt rundt om, hvis man ønsker oplysninger om byens aviser, og i flere tilfælde forekommer det ret tilfældigt, hvad der meddeles om dette emne.

3. del behandler tiden fra 1864 til 1945. Første afsnit går frem til genforeningen og giver i en noget springende form en ret udførlig skildring såvel af de økonomiske som af de politiske og nationale forhold i denne tid, hvor byen igen hed Apenrade. Endnu i 1867 var flertallet dansk. I byrådet fik tyskerne overtaget i 1869 (og beholdt det til 1920), og i 1871 tabte danskerne flertallet ved rigsdagsvalget, men i løbet af 1880'erne gik det danske stemmetal igen fremad. En vis indvandring sydfra fandt sted, og til 1888 var en preussisk garnison anbragt i byen. Økonomisk gik det tilbage, sejlskibenes tid var ved at være forbi, og skibbyggeriet ophørte. Fra århundredeskiftet begyndte

en fremgangstid. Der blev bygget en del, og byen blev udvidet, især ved indlemmelsen af Kolstrup (1901).

Med forventning ser man under læsningen frem til en omtale af »Folkehjem«, der blev en højborg for danskheden i hele landsdelen, men igen må man notere, at der ikke rigtig er til i fremstillingen. S. 31 findes et billede af den bygning, »Schweitzerhalle«, der i 1900 blev ombygget til »Folkehjem«, men billedet har på dette sted intet med teksten at gøre. »Folkehjem« nævnes første gang s. 45 uden nærmere forklaring i anledning af et dansk-socialdemokratisk møde, men ikke før s. 60–61 kommer der en omtale af indretningen af »Folkehjem« samt et billede af den ombyggede »Schweitzerhalle«, et billede, der også er anvendt på omslaget af bogens 3. bind. En anden ting, man kan undre sig over, er den meget spredte omtale af pressen. S. 40 nævnes en passant »Hejmdal« for første gang, men ikke før s. 56–57 kommer der et samlet stykke om de danske aviser, altså også om »Hejmdals« grundlæggelse (1879) og dette så betydningsfulde blads overtagelse af H. P. Hanssen i 1893. S. 20 omtales kort, at »Freia« begyndte at komme igen fra 1868. Samme sted tales om »det rabiante tysksindede Apenrader Nachrichten«, der fik navneforandring til »Schleswigsche Volkszeitung«, et blad, der både udkom med tysk og dansk tekst. S. 42 nævnes »Apenrader Anzeiger« uden nærmere omtale. S. 46–47 findes et stykke om de tyske aviser omkring århundredskiftet, ialt tre. Den ene hed Neue Apenrader Anzeiger – derimod nævnes »Apenrader Anzeiger« ikke her. Ved en sammenslutning oprettedes 1906 »Apenrader Tageblatt«, der fik en dygtig politisk redaktør, Julius Kähler. Men som sagt kunne man have ønsket et større samlet afsnit om hele pressen, både den tyske og den danske, gennem hele perioden.

Afsnittet om de tyske aviser er ejendommeligt nok placeret som indledning til et hovedafsnit, der hedder »Nationale forhold«. Mest interessant i dette afsnit er oplysningerne om styrkeforholdene i byen. Størstedelen af byens befolkning var dansktalende, men stemmetallene ved rigsdagsvalgene viste til stadighed tysk overvægt, bl.a. på grund af de tyske embedsmænd og indvandring sydfra. Alligevel blev Åbenrå et centrum for danskheden i Nordslesvig. Sprogforeningen blev grundlagt i Åbenrå 1880, og det var Sprogforeningen, der senere fik indrettet »Folkehjem«. Efter Vælgerforeningens oprettelse 1888 blev det skik, at bestyrelsesmøderne skulle holdes i Åbenrå. Under »Det kulturelle liv« følger en udførlig redegørelse for kirke- og skoleforhold, som det her vil føre for vidt at komme nærmere ind på. Vigtigst er måske at nævne, at »Kirkelig Forening for Indre Mission« oprettedes i Åbenrå i 1886 efter dansk forbillede, men både omfattede dansk- og tysksindede.

Ret udførligt berettes der om byens erhvervsliv i perioden op til 1914, og her omtales den socialdemokratiske bevægelse, der begyndte i 1870'erne. Et nyt afsnit omhandler under titlen »Fra verdenskrig til afstemningsdag« i knap form, hvordan Åbenrå oplevede krigstiden, men mest er der naturligvis gjort ud

af slutningen, det berømte møde på »Folkehjem« 17. novbr. 1918 og dannelsen af soldater- og arbejderrådet i byen. Dette fik ikke større betydning, men arbejderrådet opløstes dog først i januar 1920. Efter nye regler holdtes i marts 1919 byrådsvalg og den danske liste fik flest stemmer og halvdelen af pladserne i byrådet (12), mens socialdemokraterne fik 4 pladser og den tyske liste 8. Efter den lange ventetid, som også var økonomisk vanskelig, kom endelig afstemningsdagen d. 10. febr. 1920. Afstemningen gav et mindre tysk flertal, men da byen jo hørte til 1. zone, betød d. 10. febr., at Åbenrå nu kunne se en fremtid i møde som en dansk by.

I næste afsnit behandles ikke mindst de økonomiske og sociale forhold i 1920'erne og 1930'erne. Det blev nok i en vis forstand en fremgangstid, bl.a. fordi konkurrencen fra Flensborg ophørte, men samtidig hæmmedes udviklingen noget af de kriser, der ramte landsdelen og også Danmark som helhed i denne tid. Indbyggertallet voksede 1920–40 fra 7839 til 10816, og trods en del byggeri blev det nødvendigt at opføre husvildebarakker. Sønderjyllands højspændingsværk blev bygget 1923–24, og indviedes af kongen i 1925 sammen med den nye havn. Det lykkedes også gradvis at få skibsfarten sat i vejret.

Adskillige tyske sydfra flyttede efter 1920, til gengæld flyttede en del til byen nordfra, men en betragtelig del af den hjemmehørende befolkning var jo stadig tysksindede og tildels tysktalende (H. P. Hanssen oplyste i 1927, at man ved en tælling 1925 havde konstateret, at 20 % af Åbenrås familier var tysktalende). Dansk var imidlertid det overvejende flertals sprog, og tyske forretningsskilte forsvandt. Da Socialdemokratiet gik stærkt frem, er det vanskeligt at opgøre forholdet mellem danske og tyske, da en del af de socialdemokratiske stemmer kom fra både dansk- og tysksindede. Elevtallet i de danske og den tyske kommuneskole kan vise noget, men ved siden heraf var der en tysk privatskole, og dertil kom fra 1920 statsskolen, gymnasiet, med både tyske og danske elever. Et privat tysk gymnasium blev oprettet 1930. På det kulturelle område var der en skarp adskillelse mellem tyske og danske foreninger og arrangementer.

1933 betød naturligvis et vendepunkt. Nu indledtes et samarbejde mellem de danske borgerlige partier og socialdemokratiet. Det store flertal af den tysksindede befolkning gik ind for nazismen, og de tyske organisationer blev ret hurtigt nazificerede. Alligevel var tyskheden i Åbenrå på retur i tiden op til 1940. Det danske nazistparti havde hovedkontor i Åbenrå til 1937, hvorpå det flyttede til Bovrup. Dette parti fik kun en beskedent tilslutning i byen. Derimod fik det væsentlig betydning, at der skabtes en dansk fællesfront ved oprettelsen af Danske Samfund, som især skulle mobilisere alle danske i forbindelse med valgene. Også socialdemokraterne sluttede sig til dette samarbejde. Dette afsnit i værket afsluttes med den konstatering, at Åbenrå i 1940 havde udviklet sig til en dansk by, hvor tyskheden var et isoleret mindretal, mens situationen i 1920 havde været den, at de to nationaliteter nogenlunde havde holdt hinanden stangen.

3. binds slutkapitel omhandler besættelsestiden. Det er et af værkets interessanteste afsnit, skrevet af den i besættelsestidens historie særlig kyndige Johan Hvidtfeldt, der bl.a. har kunnet bygge på en del optegnelser fra sit store privatarkiv. Der indtraf ikke mere dramatiske begivenheder, men mange enkeltheder kommer frem, også om modstandsbevægelsen, omend oplysningerne for en del er af opregnende karakter. Mest interessant er jo nok omtalen af de sidste dage før befrielsen, hvor der fandt et afgørende møde sted på Brundlund slot mellem Bernadotte og Schellenberg angående en tysk kapitulation. 5. maj kom de første englændere til byen, og den 7. maj 1945 passerede en kilometerlang kolonne af britiske tanks og andre køretøjer gennem byen på vej nordpå. 9. maj forlod de tyske tropper Åbenrå. »Åbenrå var en fri by« – således slutter bogen.

Til slut et par bemærkninger om »udenværkerne«. Om billedudvalget er der kun godt at sige – billederne er valgte og supplerer fremstillingen udmærket. Men det må undre, at redaktionen ikke har sørget for fyldestgørende oplysninger til de enkelte billeder. Det gælder for alle tre binds vedkommende, at det nok meddeles, hvad billedet forestiller, men man får sjældent billedet dateret, eller for de ældres vedkommende, hvad slags billede det er (kobberstik, træsnit m.v.). Ganske vist findes der bag i hvert bind en billedfortegnelse, men her angives det som regel kun, hvor originalerne eller i en del tilfælde klicheer af billederne befinder sig. Mange er lånt i »Historisk Samfund for Sønderjyllands« billedarkiv. Et par eksempler på ovennævnte kritik skal anføres. De gælder endda sidste og tredje del. Her findes på s. 121 et stort, udfoldeligt foto af mødet på »Folkehjem« d. 17. novbr. 1918, og det står der også korrekt under billedet, men i billedfortegnelsen bag i bogen dateres det til 1919. Særlig ejendommeligt virker billedteksten til værkets sidste billede, der viser et besøg, som Christian 10. aflagde i Åbenrå efter befrielsen. Der tales i teksten om »den ældede konge«, der ikke kan forlade automobilet, men det anføres ikke, hvornår besøget fandt sted eller hvor i byen billedet er taget, og iøvrigt omtales kongebesøget slet ikke i selve teksten, der slutter med 9. maj 1945. Et andet eksempel: s. 201 i 3. bind findes et billede af kongemodtagelse på havnen 1939 eller 1940 – det skulle vel ikke have været umuligt at angive præcis datering. Under billedet s. 202 mangler helt oplysning om tidspunkt. S. 213 står der fejlagtigt 9. april 1945 i stedet for 9. april 1940 (under et billede af tyske soldater, der får vist vej af »en hjælpsom mand«).

Hvad litteraturhenvisningerne angår, har hvert bind en forkortelsesliste, der kan benyttes, når man ønsker at studere de ret grundige noter bag i bogen. Her er foruden henvisninger til arkivmateriale anført en lang række bøger, men ikke i alle tilfælde er årstallet for deres udgivelse medtaget. Det ville have været godt, hvis man for hele værket havde udarbejdet en samlet litteraturfortegnelse. Sidst i værket findes et personregister, som alt i alt er tilfredsstillende, men nogle steder er inkonsekvent eller mangelfuldt. Den

berømte »Jomfru Fanny« (omtalt s. 86) hed Franziska Enge, men i personregistret står der: Enge, Fanny. Pastor Romdahl (s. 68) staves i registret Romdal, og her får han fornavn med. Dentist Verdich, der i 1926 blev medlem af den konservative vælgerforenings bestyrelse (nævnt s. 163), optræder uden fornavn i registret – det skulle nok have været muligt at opklare, hvad han hed! Der kunne nævnes flere andre af disse småmangler.

Omend man altså nok kan fremsætte en række kritiske bemærkninger om værket, er de fleste af dem af mindre væsentlig art. Hovedsagen er, at vi nu har fået en grundig og samlet oversigt over Åbenrås historie gennem tiderne.

Johs. Lomholt-Thomsen

Sven B. Ek: 14 augusti 1894. En bok om arbetarna i bokbinderi och emballageindustri i Lund (med engelsk resumé). Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund 5. CWK Gleerup, Lund 1974. 136 s., ill. Sv.kr. 23.50.

14 augusti 1894 er en sympatisk bog. Den er foranstaltet som mindesskrift for Lunds bokbinderfackförening, der nu er opløst ved fusion med andre fagforeninger indenfor bogindustrien, men forf. understreger i forordet, at man har villet noget andet end et sædvanligt jubilæumsskrift. Selve bokbinderfackföreningens historie er beskrevet af Anders Eriksson i et jubilæumsskrift udsendt i 50-året 1944, og Ek har således valgt især at skrive »om bokbindarnas miljö i hem och arbete, om deras och andra arbetares förhållande till boken och om hur de upplevde sig själva och ansågs av andra« i tiden omkring og straks efter århundredeskiftet. Kilderne til denne del af fremstillingen er en række arbejder- og bogbinderinterviews, dels udarbejdet for Folkliksarkivet i Lund og dels gjort til en tidligere undersøgelse af Ek, Nöden i Lund (1971), samt enkelte trykte bogbindererindringer. Men fortællingen falder dog noget ujævn ud, idet forf. i stor udstrækning lader sine hjemmelmænd fortælle selv, og selv kun løseligt antyder den politiske og faglige baggrund – under henvisning til Anders Erikssons bog. Eks forestillinger om bogens emne kulminerer i afslutningen på kapitel X (s. 80), hvor han skriver: »Bokbindarnas ursprungsmiljö var inte mycket bättre än andra arbetares, deras ekonomiska villkor inte mer lysande, deras arbetsmiljö inte hälsosammare: frågan är ändå om inte bokbindarna var ett av riktmärkena för den fackliga och politiska rörelse som tog upp kampen mot klassamhället.« Forinden har Ek sandsynliggjort og bilagt i tabeller, at bogbinderen indtog en topplacering på underklassens egen sociale rangstige, samt skønnede »att bokbindaren ofta ägde utpräglad studiebegåvning«. Jeg føler mig dog ikke tryk ved disse påstande. På den ene side er det utilfredsstillende for læseren, at Ek ikke gør rede for,

hvorledes dette faglige kampinitiativ gøres gældende overfor bokbinderfackförbundet, – på den anden side forekommer det mig uvist, om den spørgeteknik, der har skabt grundlag for at bogbinderen kan estimeres så højt indenfor underklassen, er tilstrækkelig. Ek antyder jo eksistensen af en bevidsthed om bogbinderfagets sociale værd som brohoved for arbejderbevægelsen. I undersøgelsen har de adspurgte fået adgang til at vurdere bogbinderens sociale anseelse i forhold til f.eks. handelsansatte, visse håndværkere som typografer, malere, skræddere og skomagere, samt forskellige arbejdsfolk, tilsammen 10 fag at sammenligne. Bogbinderen kommer ind som nummer tre efter kontorister og typografer og lige før handelsansatte og malere. Men hvorledes havde toppen set ud, hvis man havde inddraget gamle håndværksfag som smed og tømrer i bedømmelsen? En passus s. 68 giver en formodning om, at Ek i denne sammenhæng ønsker at betragte bogbinderen som arbejder og ikke som repræsentant for et håndværk, thi for Ek havde håndværkeren allerede dén plads i »det etablerede klassasamhällets graderade system«, som arbejderen måtte vente på. Eks synsvinkel er uhistorisk og den lader meget uforsøgt. Hans undersøgelser af mulighederne for social opstigning omfatter således kun overgang til boglige fag, hvorimod han ikke giver oplysning om, hvor mange der nedsatte sig som mestre. Ek gør i øvrigt intetsteds i bogen forsøg på at vurdere bærekraften af de oplysninger, som fremkommer i tabellerne; der er dog tale om en tidsforskydning på 50–70 år imellem det tidspunkt, indsamlingen af interviews har stået på, og det tidsrum, resultatet deraf gøres gældende.

I forordet erklærer Ek åbent, at hans bog har et politisk mål: At erindre om den nære sammenhæng mellem fagforeningsbevægelsen og det 20. århundredes forbedrede faglige kår, og understrege nødvendigheden af solidaritet i den faglige kamp, – at »ingenting är självklart och aldrig har varit det, att rättigheterna ständigt måste erövrats och försvaras«. På den baggrund kan man undre sig over, at Ek ikke har søgt det dynamiske element i bogbinderens miljø for sin fremstilling. De gengivne interviews afspejler derimod umiddelbart et meget konservativt arbejdsmiljø, og læseren oplever snarest, at flytningen af den store emballagefabrik AB Åkerlund & Rausing til Lund i 1939 er af større betydning for fagforeningens struktur end mange dårligt oplyste fagpolitiske initiativer. Momenter som nykteristbevægelsens læsecirkler og Arbejdsbiblioteket, som omtales spredt i flere interviews, kunne nok have fortjent større interesse, ligesom Ek ikke har søgt at indkredse avisens betydning for arbejderbevægelsen, – til trods for at han kan fastslå, at arbejderens eneste læsning ofte var dagens avis. Men man har end ikke spurgt efter avisens navn. Det begynde endda så spændende: En morsom skitse til et tidsbillede af Lund 1894 danner baggrund for begivenhederne den 14. august, bokbinderfackföreningens stiftelsesdag; læserens forventninger stemmes højt i disse to indledningskapitler, – man ser frem mod en populær, spændstig skildring, båret af en idé

og inspireret af et formål, men bliver straks skuffet. Selve undersøgelsen er uninspireret, og hermed falder bogens sympatiske anlæg. Næppe »en påmindelse om vad fackligt engagemang och solidaritet kan uträtta«.

Steen Ove Christensen

Nils-Arvid Bringéus: Årets festseder. LTs förlag. 1976. 267 s. Ill. Sv. kr. 35,-.

Den dynamiske professor i etnologi ved universitetet i Lund, N-A Bringéus, er kommet med en bog om festskikke i årets løb i Sverige. Som andre af hans bøger fra de senere år er den beregnet som lærebogsmateriale i det fag, han er sat til at varetage, men som han selv siger er fremstillingen gjort så enkel, at den bør kunne læses af enhver, der er interesseret i emnet. Det er virkelig også tilfældet, og for en dansk læser er der meget at hente ikke blot om specielle svenske forhold, men i høj grad også om danske, for – som forfatteren siger – er hans fremstilling disponeret, som om den »omfattat hela vårt land från medeltiden till våra dagar«. Dette har han følt som en nødvendighed for oversigtens skyld, men det bør ikke glemmes, at mange svenske provinser: Skåne, Halland, Blekinge, Gotland, Bohuslän, Jämtland og Härjedalen har hørt til Danmark respektive Norge. Mange vil måske mene, siger han videre, at festskikkene i de gamle danske provinser har fået for stor plads, men så må man huske dels at han og hans studenter overvejende driver studier i Sydsverige, dels at det er »ett odiskutabelt faktum att det sydsvenska feståret är betydligt rikare än det nordsvenska, främst på grund av närheten till kontinenten med dess rika festtraditioner«. – Vi nyder på den vis her i landet godt af en kyndig vejviser i emnet.

Bogen er lagt an som en gennemgang af kirkeåret fra advent til mortensaften, og behandlingen sker dellemme for dellemne. Det kan illustreres ved at anføre titlerne på nogle afsnit f.eks. fra behandlingen af jule. Juletræet, juleandagten, julemadsen er helt naturlige emner, men også juleneget, julehæfterne, jule- og nytårskortene og julekrybben får hver for sig sit klart skrevne signalement trods den store kundskabsfylde, der er nedlagt i dem. Opdelingen af bogen i sådanne korte afsnit gør orienteringen let, og for hvert afsnit er der henvisninger til den vigtigste litteratur.

Forfatterens hensigt med bogen har været at give en oversigt med udgangspunkt i den levende festskik uden derfor at forbigå fester, som nu er forsvundne. Derfor får vi også behandlet sådanne fænomener som »Mors dag« og andre »dage«, f.eks. Svenska flaggens dag og 1. majdagen. Den sidstnævnte er i Sverige både en ældre festdag for borgerskab og studenter og en yngre for arbejderbevægelsen.

Med den foreliggende bog har Sverige nu produceret 3 oversigtsværker over årets folkelige fester, som den ældste af dem hedder, nemlig Martin P:n Nilssons, der udkom i 1915 med en ny og forøget udgave i 1936. I denne bog, hvor forfatterens fortrolighed

med svensk almuekultur fra opvæksten i et skånsk bondehjem forenes med et dybt kendskab til antik højkultur, fandt vi indføringen i de nordiske festskikke og deres sammenhæng med den klassiske oldtids og den tidligt kristne middelalders skikke. Disse og lignende synspunkter kom i sin tid ud for en skarp kritik fra C. W. von Sydow, der radikalt omtolkede festskikkene med det resultat, at man helt så bort fra traditionen som en faktor. Synspunktet mærkes hos von Sydow-eleven Albert Eskeröd i hans bog: Årets fester (1953), der på trods af at den overvejende bygger på traditionsoptegnelser, nærmest må karakteriseres som uhistorisk i sin betragtningsmåde. I sin behandling af festskikkene understreger Bringéus kraftigt den historiske sammenhæng og – som Eskeröd – festskikkernes funktion i samfundet, den sociale sammenhæng.

Det er interessant at sammenligne disse 3 svenske værker – alle skrevet af skåninger – om samme emne. Om udforskningen af emnet har Bringéus en ypperlig oversigt på 26 sider, der afslutter bogen. Den er naturligvis fortrinsvis beregnet på de studerende, men kan med udbytte og fornøjelse læses af andre.

Holger Rasmussen

Kristian Bjercknes: Kaupanger stavkirke og dens konstruksjoner. Fabritius forlag, Oslo 1976. Nkr. 95.-.

Med glæde og forventning modtager man en monografi om en norsk stavkirke. Siden udsendelsen 1892 af Dietrichsons storartede værk er det blevet mere og mere klart, at vejen frem til øget viden om og forståelse af disse fascinerende monumenter må gå over grundige studier af hvert enkelt af de bevarede levn. Den første forudsætning er simpelt hen, at man gennemfører og publicerer en ordentlig opmåling i et rimeligt målestoksforhold af hver af kirkerne. Med det foreliggende bind skulle begyndelsen være gjort.

Kirken i Kaupanger i Sogn, der enstemmigt dateres til tiden omkring år 1200, blev grundigt restaureret af F. H. Stockfleth 1862 og nyrestaureret under ledelse af Kristian Bjercknes i første halvdel af 1960'erne, ved hvilken lejlighed man som rettesnor antog kirkens 1600tals skikkelse. Udgravninger under kirken afslørede samtidigt, at den nuværende bygning har to forgængere på stedet.

Da Bjercknes 1971 fyldte halvferds år, fejredes han behørigt og berettiget af sine venner og kolleger med et glimrende festskrift, der belyser den fortjenstfulde og alsidige virksomhed, han bl.a. som direktør for bygningsmuseet »Gamle Bergen« har udfoldet. I festskriftets slutningsafsnit tegner fagfellen Håkon Christie et billede af »Stavkirkeforskeren, Stavkirkeverneren«, og her får Bjercknes' indsats i Kaupanger en levende omtale.

Allerede 1968 gav Bjercknes selv i årbogen fra Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring en

fyldig meddelelse om arbejdet og undersøgelserne i Kaupanger. Den foreliggende bog tager, som undertitlen angiver, specielt sigte på at redegøre for kirkens konstruksjoner. Til dette formål er fremstillet en betydelig mængde instruktive detailtegninger, som udmærket analyserer de mange træstykker og samlinger, som indgår i kirken. For læseren er det velgørende, at bogen er disponeret således, at tekst og tegninger (stort set) følges ad. Adskillige væsentlige og varige resultater fremgår af fremstillingen. Man fæstner sig ved f.eks., at samlingerne (selvfølgelig) viser sig at være influeret af tømmerstykkernes individualitet, og at kirkens skib i middelalderen (måske senere end antaget i bogen) forlængedes halvferde meter mod vest ved, at et par fag blev skudt ind. Bogens primære værdi ligger i opmålingsmaterialet, særlig hovedtegningerne, hvis originaler er udført (efter restaureringen) i målestoksforholdet 1:20, og som gengives i større format end i det ovennævnte tidsskriftsbind.

Midt i glæden over bogen må det imidlertid være tilladt kortfattet, og lidt pedantisk måske, at pege på nogle omstændigheder, som gør, at anmelderen ikke føler sine forventninger indfriet. Hvad illustrationerne angår, undrer man sig bl.a. over, at tegningerne ikke er reproduceret i et håndterligt målestoksforhold; endda optræder et par af hovedtegningerne to gange: Fig. 6 (ca. 1:123) = pl. xiii og xiv (ca. 1:73). Man spørger sig også, hvorfor fig. 12 er et formindsket udsnit af fig. 14, og forresten savnes et fotografi af kirkens nuværende eksterieur. Det gælder for både tekst og tegninger, at der ikke altid skelnes mellem beskrivelse og vurdering; dette forhold træder eksempelvis frem ved fig. 35, hvor billedunderskriften siger rekonstruktion, mens teksten (p. 42) taler om opmåling. Sine steder behandles større emner under en villdledende overskrift; således drøftes korets vinduesforhold i afsnittet om »Omgangens vegger«. Hvad det saglige angår, kan anføres, at bogens ret usandsynlige påstand om, at koret oprindeligt ikke havde vindue i østgavlen (jfr. fig. 35), kræver en udførlig argumentation.

Sådanne små og større ting ærgrer eller undrer under læsningen af de tiltalende, men sine steder meget brede skildringer. Teksten forekommer overhovedet for langstrakt for lægfolk og for omstændelig for fagfolk. En dansker må tillige holde hovedet ekstra koldt på grund af de særlige, norske benævnelser. F.eks. kaldes stolper stave, uden at dette vist influerer på begrebet stavkirke. Men som man sagde for nogle år siden, da terminologien blev drøftet: Når nu stavkirkerne næsten alle er norske, lad da nordmændene om, hvad de kalder delene.

Til trods for at situationen omkring stavkirkeforskningen i Norge er et omtåleligt og for udenforstående næsten utilgængeligt emne, kan anmelderen til sidst ikke undlade at stille spørgsmålet: Hvad er egentlig sigtet med den nye række af stavkirkepublikationer, hvoraf Bjercknes' bog er (en let ændret del af) første bind. I forordet til den engelsksprogede (original)udgave skriver Roar Hauglid, at stavkirkerne inventar, deres efterreformatoriske historie o.a.

vil blive behandlet af »Norges kirker«. Bortset fra at nævnte områder kan yde afgørende bidrag også til forståelse af bygningernes (ældre) tilstande og derfor ikke bør udelades, forekommer det lidt uhensigtsmæssigt at foretage en opsplitting af så intimt samhørende dele af samme sag.

Allerede idag skal den, der interesserer sig for Kaupanger kirke, opsøge (foruden ældre litteratur og oversigtsværker) varierede versioner af samme stof to

steder, nemlig i den ovennævnte årbog fra 1968 og i det foreliggende bind af den nye publikationsserie (som altså endda foreligger i to udgaver, der er indbyrdes lidt forskellige). Hertil slutter sig en opsats om kirkens »Dekor og Utstyr« af Roar Hauglid i den norske fortidsmindesmærkesforenings årbog 1975 – alt imens man venter på »Norges kirker«.

Det forekommer, at stavkirkerne havde fortjent en bedre skæbne.

Kjeld de Fine Licht